Theory-Building And Innovation Driven Discussion Panels In Humanities

The Relationship between Citizenship Rights and Social Order and Security (Case study: Islamic Republic of Iran)

Jahanbakhsh Savagheb [1*]

1. Corresponding Author, Professor of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Lorestan , Khoramabad, Iran. Email: j.savagheb@lu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
31/08/2024
Received in revised form:
29/07/2026
Accepted:
17/08/2026

Keywords:
Islamic Republic of Iran,
Constitution,
Universal Declaration of Human Rights,
Citizenship Rights,
Social order and Security.

ABSTRACT

One of the necessities of life in a civil society is the institutionalization of the duties and responsibilities that the government and the people owe to each other to ensure the proper continuation of social order. If governments enact laws and regulations that citizens must obey and require their participation in community affairs, then the people also have rights and demands that governments must respect. These two demands of the state and the nation, known as citizenship rights, have evolved beyond theoretical discussions to become a prominent public discourse today. Consequently, governments have been compelled to formulate and implement these rights. The primary purpose of this article is to explain the rights of citizens in the Islamic Republic of Iran, based on the Constitution and key governmental charters, and to explore their relationship with social security issues in the country. The research findings indicate that the principles of national rights enshrined in the constitution, as a fundamental legal document, encompass a significant portion of civil rights. These provisions not only align with Islamic teachings and the Universal Declaration of Human Rights but also, when effectively implemented in society, contribute to stabilizing and institutionalizing social security within the country.

Cite this article: Savagheb, J. (2025). The relationship between citizenship rights and social order and security (case study: Islamic Republic of Iran). *Theory- Building And Innovation Driven Discussion Panels In Humanities*, 2 (1), 49-88.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/tbih.2026.11044.1018

Extended abstract

Introduction

Citizenship rights are a concept that has recently emerged in the country's political and legal literature. They refer to the bilateral relationship between citizens and the government. In countries governed by a democratic system, where the people play a role in establishing sovereignty, citizenship rights are recognized. Based on these rights, every citizen has entitlements and can make demands of the government, which the government is obliged to fulfill. These rights encompass the political, social, economic, judicial, and cultural spheres, as defined in documents related to human rights and citizenship rights. In return for these citizenship rights, citizens also have responsibilities and duties toward society and the government, which they must observe based on the principles of citizenship and fulfill accordingly. In this bilateral and reciprocal relationship, correct and logical interaction occurs between the government and the people, and in addition to the satisfaction of the citizens, social and political stability and peace are also established in the society and citizenship rights are properly protected. The Constitution of the Islamic Republic is an important document that has stated a large part of the rights of citizens, including the duties of the people towards the government and the duties and responsibilities of the government towards the people, in numerous principles. These principles, while being in accordance with religious teachings (the Quran, the Prophetic tradition and the Alawi tradition) and in fact these teachings were the source of the compilation of those principles, are also in line with the provisions of the United Nations Declaration of Human Rights. In addition, sometimes due to the necessity and sensitivity of the issue, legal and judicial charters have also been issued by the governing institutions that have covered important parts of the rights of citizens.

Necessity, importance and purpose

Human rights are fundamental rights that are reserved for everyone and are inherent in human nature and inalienable; however, citizenship rights refer to the rights that individuals in society enjoy in terms of loyalty to the collective happiness of the members of the society in which they live and are based on the restriction and development of human rights. Therefore, it is necessary to recognize the scope of citizenship rights and pay attention to it. Considering the law on citizenship rights and requiring citizens to observe the law and the rule of law requires citizens to recognize these rights. When the organs of governance and citizens become aware of and recognize these rights, the occurrence of many crimes, injustice, discrimination and other social harms is prevented and the coefficient of ensuring social security at the community level increases. Therefore, the purpose of the present article is to examine how citizenship rights are formulated in the Islamic Republic of Iran and the relationship between the implementation of

these rights in society and the development of social order and security in the country. The question addressed in this study is whether a category known as citizenship rights has been recognized in the Islamic Republic of Iran and, if so, what relationship it may have with the development of social security within society. The research hypothesis posits the existence of a set of citizenship rights in the Islamic Republic, grounded in the Constitution and other legal charters issued by official institutions, whose proper and comprehensive implementation can lead to the provision, consolidation, and institutionalization of social security in society.

Research Method

This research was conducted using a library method in the data collection stage and a descriptive-analytical approach in the research stage. Research information was obtained from writings related to citizenship rights, the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the Constitutional and Islamic Republic Constitution, and charters issued regarding citizenship rights in the Islamic Republic.

Conclusion

Based on what was discussed in this article, it was found that in the Islamic Republic there is a codified set of rights under the title of citizenship, and the foundations of rights in this system, which originate from dynamic and efficient Shiite jurisprudence and the existence of legislative, legal and judicial institutions, have the necessary capacity to explain and formulate them as appropriately as possible. The more important point is to put these rights into practice in the social arena, which manifests itself in the form of a behavioral action in the lifestyle of citizens and provides the necessary basis for the development of social security. In terms of the importance of this category, human rights and citizenship rights have long been discussed among scholars, who have addressed it at the national level, in the constitutions of countries, and at the international level, in the Declaration of Human Rights and numerous conventions on the rights of various human groups. Citizenship rights are among the positive achievements of humanity, which have also been approved by Islam in many cases. Human rights refer to the natural rights of free human beings, and their guarantee is of utmost importance in securing fundamental human rights and freedoms, and God has placed it at the center of His legislation. Citizens' awareness of citizenship rights can be the basis for their commitment to fulfilling their citizenship duties. All individuals in the citizenship system have rights and respect, as well as mutual responsibilities towards each other, the observance of which is an obligation and a factor in preserving their dignity. Therefore, citizens must recognize their rights and duties and, in an interactive process, fulfill the responsibilities and mutual duties arising from the concept of citizenship. The Constitution of the Islamic Republic has specified a major part of citizenship rights for the people of Iran, in which the duties and responsibilities of the people towards the government and the obligations and responsibilities of the government towards citizens have been clarified. In this law, just as people have responsibilities towards religion and beliefs, land,

communal life, environment, paying taxes, serving in the military, observing laws and regulations, and civic duties, and must be aware of these duties and actively participate in community affairs; the government is also committed to safeguarding citizens' rights and providing the necessary foundations and grounds for institutionalizing civic rights. The clear articulation of these rights, along with their transparent, continuous, and mutual implementation by both the government and the people, becoming an integral part of their social behavior and actions, will lead to the consolidation and institutionalization of social security within society. This, in turn, will help prevent many social harms, lawlessness, and irresponsibility. By cultivating responsible citizens who respect the law and civic rights, the need for many control and enforcement measures by law enforcement will be reduced. Government institutions, aware of their citizens' demands and intelligence, will increase their commitment to upholding the law and protecting citizens' rights, thereby avoiding corruption and illegal behavior.

دوفصلنامه علمی کرسی‌های نظریه‌پردازی و نوآوری در علوم انسانی
دانشگاه رازی

رابطه حقوق شهروندی و نظم و امنیت اجتماعی (مورد بررسی: جمهوری اسلامی ایران)

جهانبخش ثواقب [1*]

۱. نویسنده مسئول، استاد تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.
رایانامه: j.savagheb@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۲۶

واژه‌های کلیدی:
جمهوری اسلامی ایران،
قانون اساسی،
اعلامیه جهانی حقوق بشر، حقوق شهروندی،
نظم و امنیت اجتماعی.

چکیده

از ضروریات زندگی در جامعه مدنی نهادینه شدن وظایف و تکالیف دولت و مردم نسبت به یکدیگر است تا نظم اجتماعی به‌درستی استمرار یابد. اگر دولت‌ها قوانین و مقرراتی را وضع می‌کنند که شهروندان می‌بایست آنها را رعایت کرده و ضمن تبعیت از حاکمیت، در امور مربوط به جامعه خویش مشارکت نمایند؛ در برابر، مردم نیز مطالبات و حقوقی دارند که دولت‌ها موظفند آن حقوق را رعایت کنند. این مطالبات دوسویهٔ دولت و ملت تحت عنوان حقوق شهروندی افزون‌بر مباحث تئوریک، امروزه به یک گفتمان عمومی تبدیل شده و دولت‌ها ناچار به تدوین و اجرای آن پرداخته‌اند. هدف اصلی در این مقاله، تبیین حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران براساس قانون اساسی و برخی از منشورهای مهم ابلاغی حاکمیتی و ارتباط آن با مقوله امنیت اجتماعی در کشور، به‌روش توصیفی-تحلیلی است. یافته پژوهش نشان می‌دهد که مفاد اصول حقوق ملت در قانون اساسی به‌عنوان یک سند حقوقی مهم و منشورهای حقوقی صادره دربرگیرنده بخش زیادی از حقوق شهروندی است که افزون‌بر انطباق با آموزه‌های اسلامی و هماهنگی با بخش زیادی از اعلامیه جهانی حقوق بشر، اجرای این حقوق در جامعه موجب تثبیت و نهادینه شدن نظم و امنیت اجتماعی در کشور می‌شود.

استناد: ثواقب، جهانبخش (۱۴۰۴). رابطه حقوق شهروندی و نظم و امنیت اجتماعی (مورد بررسی: جمهوری اسلامی ایران). *کرسی‌های نظریه‌پردازی و نوآوری در علوم انسانی*، ۲(۱)، ۴۹-۸۸

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان.

DOI: 10.22126/tbih.2026.11044.1018

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

حقوق شهروندی از مفاهیمی است که اخیراً به عرصهٔ ادبیات سیاسی[1] و حقوقی کشور وارد شده و ناظر به رابطهٔ دوسویهٔ شهروندان و حاکمیت است. در کشورهایی که با نظام مردم‌سالاری اداره می‌شوند و مردم در ایجاد حاکمیت نقش ایفا می‌کنند، حقوق شهروندی به‌رسمیت شناخته شده و براساس آن، هر شهروند حقوق و مطالباتی از دولت دارد که دولت‌ها موظفند این حقوق را برآورده سازند. این حقوق در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، قضایی و فرهنگی است که در اسناد مربوط به حقوق بشر و حقوق شهروندی تعریف شده‌اند. در برابر این حقوق شهروندی، شهروندان نیز مسؤولیت‌ها و تکالیفی در جامعه و نسبت به حاکمیت دارند که می‌بایست براساس اصول شهروندی آنها را رعایت کرده و وظایف خویش را نسبت به حکومت خود ادا کنند. در این رابطهٔ دوسویه و متقابل، تعامل درست و منطقی میان حاکمیت و مردم جریان پیدا می‌کند و ضمن رضایتمندی شهروندان، ثبات و آرامش اجتماعی سیاسی در جامعه نیز برقرار و حقوق شهروندی به‌درستی پاسداری می‌شود. قانون اساسی جمهوری اسلامی سند مهمی است که بخش زیادی از حقوق شهروندی شامل وظایف مردم در برابر دولت و وظایف و مسئولیت‌های دولت در برابر مردم را در اصول متعدد بیان کرده است. این اصول ضمن اینکه با آموزه‌های دینی (قرآن و سنت نبوی و سیره علوی) تطابق دارد و در واقع این آموزه‌ها منشاء تدوین آن اصول بوده‌اند، با مفاد اعلامیهٔ حقوق بشر سازمان ملل متحد نیز هم‌خوانی دارد. افزون‌براین، گاه به ضرورت و حساسیت موضوع، منشورهای حقوقی و قضایی نیز از جانب نهادهای حاکمیتی صادر شده که بخش‌های مهمی از حقوق شهروندی را پوشش داده‌اند.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف

حق‌های بشری، حق‌های بنیادینی هستند که برای همگان محفوظ و مقوم ذات انسانی و غیر قابل سلب‌اند؛ اما حقوق شهروندی ناظر به حقوقی هستند که افراد جامعه به لحاظ وفاداری به سعادت جمعی آحاد جامعه‌ای که در آن زیست می‌کنند از آن بهره می‌برند و مبتنی بر تضییق و توسعه حق‌های بشری هستند (پروین و فرج‌پور اصل، ۱۳۹۴: ۴۳). بنابراین، شناخت حیطه حقوق شهروندی و توجه به آن ضرورت دارد. ملاحظه قانون درباره حقوق شهروندی و الزام شهروندان به رعایت قانون و قانون‌مداری،

1. Political literature

لازمه‌اش شناخت شهروندان از این حقوق است. آن‌گاه که ارکان حاکمیت و شهروندان از این حقوق آگاهی و شناخت پیدا کردند، از بروز بسیاری از جرایم، بی‌عدالتی، تبعیض و دیگر آسیب‌های اجتماعی پیش‌گیری می‌شود و ضریب تأمین امنیت اجتماعی در سطح جامعه افزایش می‌یابد. ازاین‌رو، هدف مقاله پیش رو بررسی چگونگی تدوین حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران و ارتباط اجرای این حقوق در جامعه با توسعه دامنه نظم و امنیت اجتماعی در کشور است.

۱-۳. پرسش‌های پژوهش

پرسشی که در این پژوهش طرح شده این است که آیا در جمهوری اسلامی ایران مقوله‌ای تحت عنوان حقوق شهروندی هویت یافته است و در صورت وقوع، چه ارتباطی با گسترش امنیت اجتماعی در جامعه می‌تواند داشته باشد؟ فرضیه پژوهش دال بر وجود مجموعه‌ای از حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی براساس قانون اساسی و دیگر منشورهای حقوقی صادره از نهادهای رسمی است که اجرای درست و همه‌جانبه آن می‌تواند به تأمین، تثبیت و نهادینه‌سازی امنیت اجتماعی در جامعه بینجامد.

۱-٤. پیشینه پژوهش

درباره حقوق شهروندی صرف‌نظر از تداول تاریخی این مفهوم که از دیرباز در میان فلاسفه و جامعه‌شناسان[1] و اندیشه‌گران سیاسی جریان داشته و دیدگاههای گوناگونی درباره آن بروز یافته و مکاتب مختلفی آن را به بحث کشیده‌اند، در همین دهه‌های اخیر، کتاب‌ها و مقالات فراوانی از سوی اندیشمندان و نویسندگان خارجی و داخلی نگاشته شده و در ابعاد و زوایای مختلف آن سخن گفته‌اند. فیلسوفان، جامعه‌شناسان، حقوقدانان و اندیشمندان علوم سیاسی، هرکدام از منظر دانش و رشته تخصصی خود آن را کاویده‌اند. اما در خصوص حقوق شهروندی در ایران پس از انقلاب اسلامی از منظر قانون اساسی و منشورهای حقوقی، پژوهش چندانی انجام نشده است. مصطفی رجبی (۱۳۴۷) در کتاب *قانون اساسی ایران و اصول دموکراسی* و مرتضی راوندی (۱۳۵۷) در *تفسیر قانون اساسی ایران*، به قانون اساسی پیش از انقلاب اسلامی نظر داشته‌اند. محمد زرنگ (۱۳۸۴) به مقایسه *سرگذشت قانون اساسی در سه کشور ایران، فرانسه و آمریکا* پرداخته است. حمید عصمتی و فرشته حسن‌زاده گرجی (۱۳۸۹) *حقوق ملت در قانون اساسی مشروطیت و جمهوری اسلامی ایران* را مقایسه کرده و با بررسی

1. Sociologists

تفاوت‌ها و مشابهت‌های این دو قانون در زمینه حقوق ملت، نتیجه گرفته‌اند که این دو قانون از نظر مبانی، ویژگی‌ها و بنیان‌ها متفاوتند. احمدرضا توحیدی (۱۳۸۹) در کتاب *تأملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی‌های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، مباحثی از قانون اساسی ازجمله فصل سوم در موضوع حقوق ملت را بازگو کرده است. محمد ملک‌زاده (۱۳۹۰) *مبانی دینی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران* را شرح داده است. موسوی بجنوردی و مهریزی ثانی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای «حقوق شهروندی از نگاه امام خمینی (س)» را بررسی کرده‌اند. پروین و فرج‌پور اصل (۱۳۹۴) به «ریشه‌های حقوق شهروندی مذکور در قانون اساسی در شریعت اسلام» پرداخته‌اند. محمدعلی تسخیری (۱۳۹۵) در کتاب *پیرامون قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، به توضیح مبانی و شرح الزامات قانون پرداخته است. عماد افروغ (۱۳۹۵) به رابطه *حقوق شهروندی و عدالت* توجه کرده و پروانه تیلا (۱۳۹۵) در *شهروند، ملت و دولت مسئول*، به مسئولیت متقابل دولت و ملت در اصل هشتم قانون اساسی پرداخته‌است. توسلی رکن‌آبادی و نوری (۱۳۹۵) «جامعه‌شناسی عدم امکان شکل‌گیری حقوق شهروندی در گفتمان‌های سیاسی[1] معاصر ایران» را از عصر قاجاریه تا جمهوری اسلامی ایران، مبتنی بر نظریه توماس مارشال،[2] کاویده‌اند و این فرضیه را مطرح کرده‌اند که گفتمان‌های سیاسی معاصر به دلیل داشتن فرهنگ سیاسی غیرمشارکتی و گرایش به اقتدارگرایی نتوانسته‌اند حقوق شهروندی را در جامعه چنانکه شایسته انسان مدرن است به رسمیت بشناسند و حقوق شهروندی همچنان به‌عنوان نوعی مفهوم ایدئالیستی[3] (آرمان‌گرایانه) باقی مانده و نتوانسته جامه عمل بپوشد. علی‌اکبر جعفری (۱۳۹۷) در یادداشتی که به صورت اختصاصی در اختیار پایگاه مرکز اسناد انقلاب اسلامی قرار داده، به بررسی وضعیت حقوق شهروندی و جایگاه مردم در دوران رژیم پهلوی پرداخته و معتقد است در آن دوران، حقوق شهروندی رعایت نمی‌شد؛ صرفاً واژه مردم به‌کار برده می‌شد، در حالی که به لحاظ حقوق طبیعی، ملت ایران مترادف با "رعیت" بودند و فراتر از آن حق و حقوقی برای آنان در نظر گرفته نمی‌شد. بی‌قامت کهریز (۱۳۹۷)، به «حقوق شهروندی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد بین‌المللی» پرداخته و معتقد است اسناد بین‌الملل و قانون اساسی بیشتر کشورهای دنیا به شناسایی حقوق شهروندی به‌عنوان حقوق بنیادین و بدیهی انسان‌ها پرداخته‌اند و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

1. Political discourses
2. Thomas Marshall
3. Idealistic

نیز به تبعیت از این اسناد و مبانی قوی فقهی و منابع اربعه اسلامی، انواع حقوق شهروندی اشخاص را در اصول خود گنجانده و رعایت این حقوق را برای همه لازم و ضروری دانسته است. فقیه حبیبی (۱۳۹۸) در مقاله «انقلاب اسلامی و تحول مفهومی حقوق شهروندی در ایران»، بر این نظر است که انقلاب اسلامی از دو زاویه بر مفهوم حقوق شهروندی تأثیر داشته است. نخست با گسترش سازوکارهای مشارکت مردمی، روندها و حوزه‌های حقوق شهروندی را گسترش داد و دوم با برجسته شدن نقش مذهب در نظام سیاسی جمهوری اسلامی، مذهب به‌عنوان یک متغیر اساسی، مردم‌سالاری را در بطن تحولات اجتماعی ایران نهادینه کرده است. جهانگیر و کاوه (۱۳۹۸) به «بررسی تطبیقی جایگاه حقوق شهروندی زنان در قانون اساسی و منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران» پرداخته‌اند و یافته آنان این است که مفهوم حقوق شهروندی زنان دارای جایگاه برتر در قانون اساسی نسبت به سند منشور حقوق شهروندی است. صادق‌خانی و همکاران (۱۳۹۹)، در «تحلیل حقوق شهروندی در قانون اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی ایران» به این یافته رسیده‌اند که در سیر تحولات تاریخی حقوق شهروندی در قوانین مذکور، قوانین به سمت حفظ کرامت انسانی و رعایت حقوق شهروندی پیش رفته است. نورمحمدی و همکاران (۱۴۰۲) به «ناکامی تحقق حقوق شهروندی در پهلوی دوم و تأثیر آن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی» پرداخته‌اند و عواملی را برشمرده‌اند. در مقاله پیش رو متمایز از این نمونه‌ها، بر حقوق شهروندی در متون حقوقی جمهوری اسلامی ایران و تناسب آن با نهادینه شدن امنیت اجتماعی در کشور تمرکز یافته و در واقع اجرای حقوق شهروندی را مقدمه ضروری برای امنیت اجتماعی همه‌جانبه و فراگیر دانسته است.

۵-۱. روش پژوهش و چارچوب نظری

این پژوهش در مرحله گردآوری اطلاعات به‌روش کتابخانه‌ای و در مرحله بررسی، با رویکرد توصیفی- تحلیلی انجام یافته است. اطلاعات پژوهش از نوشته‌های مربوط به حقوق شهروندی، مفاد اعلامیه جهانی حقوق بشر، قانون اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی و منشورهای صادره در باره حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی، فراهم شده است. چارچوب نظری پژوهش، نظریاتی است که درباره شهروند و حقوق شهروندی ابراز شده است و در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. شهروند

واژه شهروند؛ ترجمهٔ لغت انگلیسی «سیتیزن»[۱] (در یونانی، پولیتِس[۲] و در فرانسه، سیتوین،[۳] در اصل برگرفته از سیته[۴] = شهر) است که از واژهٔ لاتینی سیویتاس[۵] (که معادل کلمهٔ پولیس[۶] در زبان یونانی است) مشتق شده است[۷] (ر.ک. عنایت، ۱۳۶۴: چهارده). در فرهنگ‌های معین و عمید، این اصطلاح تعریف نشده است. در *لغت‌نامه* دهخدا در تعریف شهروند آمده است: اهل یک شهر یا یک کشور و نیز آمده که «وند» موجود در این واژه در گذشته نیز بوده و در واقع این واژه «شهربند» بوده است، به معنای کسی که به شهری بند است. در اثر گذشت زمان، این بند تبدیل به«وند» شده است. «ی» موجود در شهروندی یعنی هر چیز مربوط به شهروند (*لغت‌نامه دهخدا*، ذیل واژه شهروند). در *فرهنگ معاصر* گفته شده که شهروند کسی است که اهل یک شهر یا کشور است و از حقوق متعلق به آن برخوردار باشد (صدری افشار، ۱۳۸۱: ۸۴۴). در یکی از فرهنگ‌های علوم سیاسی، شهروند را کسی دانسته «که از حقوق مدنی یا امتیازات مندرج در قانون اساسی یک کشور برخوردار است» (آقابخشی، ۱۳۶۶: ۴۹). از نظر اصطلاحی، مفهوم شهروندی به‌عنوان منزلتی اجتماعی در نگرش به جامعهٔ مدنی (معمولی یا مدرن) تلقی می‌شود که به موجب آن شرایط برخورداری فرد از حقوق و قدرت را فراهم می‌کند (روشن، ۱۳۹۳: ۱۱۳).

---

۱. Citizen. واژه سیتیزن، که ریشهٔ رومی دارد، در فارسی به شهروند، تبعه، هم‌شهری، هم‌وطن، شارمند، شهرتاش و انسان عضو اجتماع ترجمه شده است (پروین، ۱۳۸۷: ۹۰).

2. polites.
3. Citoyen.
4. Cite
5. Civitas.
6. Polis

۷. به‌نوشته عنایت، مفهوم شهر با Polis یونانی تفاوت آشکار دارد. شهر به معنای جایگاه زیست مردمان را در یونانی Asty می‌نامیدند. نامیدند. Polis در آغاز قلعه‌ای بود که در پایasty ساخته می‌شد، اما مفهوم آن تغییر یافت و به‌معنای جامعهٔ منظم سیاسی به‌کار رفت. برخی از محققان می‌گویند که واژه Polis در اسناد آتن، به‌خصوص به‌معنای جامعهٔ سیاسی یک کشور در ارتباط با کشورهای دیگر و یا به‌عبارت بهتر، به‌معنای «شخصیت بین‌المللی» کشور آمده و در برابر آن واژهٔ «دموس» demos بر مجموعهٔ سازمان داخلی یک کشور اطلاق می‌شده است. دموس در اصطلاح آتنی، به‌معنای جمع روستائیان بوده و ازاین‌رو، هر واحد روستایی را در آتن demoi و ساکنان آن را demotai می‌نامیدند. در سدهٔ پنجم قبل از میلاد تغییری در معنای دموس پدید آمد و این واژه بر اجتماع همهٔ مردم آتن اطلاق شد که برای اجرای کارهای حکومت گرد هم می‌آمدند و کنکاش می‌کردند. در این معنی، دموس روستائیان و شهریان هر دو را دربر می‌گرفت و در برابر پلیس polis به‌کار می‌رفت (عنایت، ۱۳۶۴: سیزده- چهارده).

خود واژه شهر (سیتی)[۱] که شهروند از آن گرفته شده، در فرهنگ لغت به‌معنای (مدینه، بلد، اجتماع خانه‌های بسیار و عمارات بی‌شمار با وسعت بیش از قصبه، قریه، ده، آبادی بزرگ که دارای خیابان‌ها، میدان‌ها، کوچه‌ها، خانه‌ها، بازارها، دکان‌ها و سکنه باشد» آمده است (دهخدا، *لغت‌نامه دهخدا*، ذیل واژه شهر). از نظر اصطلاحی شهر محل تجمع انسانی است که از دو عنصر اساسی انسان و مکان برخوردار است. به‌تعبیری، شهر حوزه مکانی است که از گستردگی فضا، جمعیت، تنوع خِرَد، فرهنگ‌ها، تنوع مشاغل و نظم ساختاری برخوردار است و جایگاه حاکمیت قدرت و جهت‌گیری‌های سیاسی- اجتماعی، محل سازمان‌ها و نهادهای بزرگ اجتماعی، محل تولید و تسری اطلاعات، اخبار و رفتارها است (رک جمشیدیان، ۱۳۸۳: ۶؛ موسوی بجنوردی و مهریزی ثانی، ۱۳۹۲: ۳).

در یک دیدگاه که طرفداران زیادی دارد، با نگاهی ناسیونالیستی شهروند را معادل تبعه دانسته‌اند. اما در دیدگاهی دیگر که موسّع‌تر است، مفهوم شهروندی از دولت و ملت اخذ می‌شود و شهروند شخصی است که عضو یک جامعه سیاسی به نام دولت ـ ملت است (رک گنجوری، ۱۳۹۰؛ پروین، ۱۳۸۷). در حقوق بین‌الملل، شهروند، تنها به فردی طبیعی که در واحد سیاسی حکومت، از حقوق کامل سیاسی و مدنی بهره‌مند باشد قابل اطلاق است (رک گولد و کولب[۲]، ۱۳۷۴: ۵۵۲؛ شایان‌مهر، ۱۳۹۱: ۳۸۲). بنابراین، «شهروندی، منزلتی است برای فرد در ارتباط با یک دولت که از نظر حقوق بین‌الملل نیز محترم شمرده می‌شود. منزلت شهروندی را قوانین هر دولتی تعیین می‌کند و معمولاً تابع زادگاه و ملیت پدر و مادر است» (رستمی، ۱۳۹۲: ۱۴۵).

در جامعه‌شناسی، شهروندی به «عضویت کامل فرد در اجتماع» تعریف شده که هویت جمعی افراد با تکیه بر رکن‌های عینی سازنده دولت- یعنی زبان، نژاد، دین، تاریخ و گذشتهٔ مشترک- مهم‌ترین مقوله‌های آن انگاشته می‌شود. نگاه سیاسی به مفهوم شهروندی نیز پیرو نظریهٔ غالب در تعریف حاکمیت و توصیف ابعاد آن است (رک: شریعت‌پناهی، ۱۳۸۲: ۶۲؛ روشن، ۱۳۹۳: ۱۱۲). برخی حقوقدانان، کلیه افرادی را که در محدودهٔ جغرافیایی یک کشور زندگی می‌کنند و نیز افرادی که به‌عنوان تبعه در خارج از مرزهای آن کشور زیست می‌نمایند، شهروند تلقی کرده‌اند. امروزه شهروند کسی است که وظایفش، حقوقش را معین می‌کند و به‌همین دلیل، شهروند مطلوب شهروندی است که

---

۱. City، از واژه لاتینی لویتاس گرفته شده است. لویتاس Livitas تقریباً معادل واژه پلیس Police در زبان و فرهنگ یونانی است (نوابخش، ۱۳۸۵: ۱۶).

2. Gould, Julius & Kolb, William L.

مسئولانه رفتار کند، یعنی در برابر حقوق خود مسئولیت‌پذیر باشد (رک: رستمی، ۱۳۹۲: ۱۴۵– ۱۴۴).

شهروند بودن به‌صورت معمول؛ به‌معنای برخورداری از حق رأی و تصدی منصب سیاسی، بهره‌مندی از برابری در برابر قانون و استحقاق بهره‌برداری از مزایا و خدمات گوناگون حکومتی بوده است. افزون‌بر این، شهروند بودن مستلزم داشتن تعهداتی همانند پیروی از قانون، پرداخت مالیات و دفاع از کشور– در شرایط حاد– بوده است (رک: کاستلز و دیویدسون[1]، ۱۳۸۲: ۳۶). شهروندی[2] به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی و سیاسی از ویژگی‌های مهم نظام اجتماعی و سیاسی دموکراتیک و شاخص کلیدی برای مدرن بودن یک جامعه به‌حساب می‌آید، به‌گونه‌ای که عضویت افراد در جوامع مدرن، با موقعیت شهروندی آنها پیوند می‌خورد و از این طریق احساس هویت می‌کنند و به مشارکت خود در جامعه مبادرت می‌ورزند (غیاثوند، ۱۳۹۴: ۱۲۱). از نظر تی. اچ. مارشال، شهروندی منزلتی اعطا شده به آنهایی است که اعضای کامل یک اجتماع هستند. همهٔ آنهایی که این منزلت را دارا هستند، نسبت به حقوق و وظایفی که این منزلت به آنها بخشیده برابرند (رک:جهانگیر و کاوه پیشقدم، ۱۳۹۸: ۱۲۳؛ توسلی ونوری، ۱۳۹۵: ۶). به‌تعبیر دقیق‌تر، از نظر جانوسکی، «شهروندی عضویت فعال یا منفعل افراد در ملت–دولت[3] با حقوق و تکالیف شمول‌گرایانه معین که در یک سطح مشخصی از برابری است می‌باشد» (رک: غیاثوند، ۱۳۹۴: ۱۲۱).

شهر تنها مجتمعی از ساکنین نیست، بلکه واحدی سیاسی و مستقل به‌شمار می‌آید. شهروند فقط به ساکن شهر گفته نمی‌شود؛ بلکه معنایی فراتر از آن را به همراه دارد. شهروند ضمن این‌که ساکن شهر است، در سازماندهی شهر و تدارک و تنظیم قواعد زندگی در آن و تدوین قانون حاکم بر شهر و مملکت نیز مشارکت دارد (نوابخش، ۱۳۸۵: ۱۶؛ موسوی بجنوردی و مهریزی ثانی، ۱۳۹۲: ۳). در رم همانند آتن، کلیه ساکنان، خصلت شهروندی را نداشتند. آن کسی شهروند به‌شمار می‌رفت که شرایط لازم برای مشارکت در اداره امور عمومی شهر را دارا می‌بود. در زبان فرانسه شهروند غالباً نقطه مقابل رعیت به‌کار می‌رود. به‌تدریج، دولت ـ کشور جای دولت ـ شهر را گرفت و مفهوم شهروند به‌مفهوم دولت ـ کشور وابسته شد (پللو[4]، ۱۳۸۹: ۱–۲؛ پروین، ۱۳۸۷: ۹۰). شهروند کسی است که قواعد

1. Castells. Stephen &Davidson, Alastair.
2. Citizenship
3. Nation-state
4. Pelloux, Robert

سلوک دموکراتیک[1] را می‌داند و ارزش‌های اخلاقی آن را می‌شناسد. شهروند کسی است که قدرت‌های جدید خود را باور کند و آن‌ها را اعمال کند. یکی از این قدرت‌ها این است که از همهٔ مسئولان امور و مدیران شهرش، حساب اعمال و رفتارشان را بخواهد (ارمه، ۱۳۷۶؛ حسام، ۱۳۸۲: ۱۲).

با نگاهی به ادبیات و تعاریف متنوع شهروندی، می‌توان دریافت که تعاریف صورت‌گرفته از شهروندی، هسته‌های مشترکی دارند. این تعاریف عبارتند از: ۱. نوعی پایگاه و نقش اجتماعی مدرن برای تمامی اعضای جامعه؛ ۲. مجموعه‌ای به‌هم پیوسته از وظایف، حقوق، تکالیف و مسئولیت‌ها و تعهدات اجتماعی، سیاسی، حقوقی، اقتصادی و فرهنگی همگان برابر و یکسان؛ ۳. برخورداری عادلانه و منصفانهٔ تمامی اعضای جامعه از مزایا، منابع و امتیازات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، حقوقی و فرهنگی فارغ از تعلق طبقاتی، نژادی، مذهبی و قومی (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۳؛ عباسیان و اسماعیلی، ۱۳۹۵). بنابراین شهروند به افرادی اطلاق می‌شود که تابعیت کشوری را دارا می‌باشند و به‌تبع این وابستگی از حقوق و مزایایی برخوردار می‌شوند که در قانون اساسی و سایر قوانین عادی در آن کشور به تصویب رسیده است (محسنی، ۱۳۸۹: ۱۱۸). اما واژه «سیتیزن‌شیپ»[2] یا تابعیت، به رابطهٔ حقوقی و سیاسی بین افراد ملت و دولت حاکمه تعریف شده به‌گونه‌ای که حقوق و تکالیف اصلی افراد از همین رابطه ناشی می‌شود. تابعیت رابطهٔ فرد را با دولت از نظر حقوقی و سیاسی مشخص می‌سازد و همچنین به‌عنوان رابطهٔ اصلی او با حقوق بین‌الملل است (آقابخشی، ۱۳۶۶: ۴۹). بنابراین، تابعیت بر جنبه بین‌المللی تأکید دارد و شهروندی شمول حقوق داخلی را مورد تأکید قرار می‌دهد (گنجوری، ۱۳۹۰؛ پروین، ۱۳۸۷).

۲-۲. حقوق شهروندی[3]

معنای حق در اصطلاح حقوقدانان؛امتیاز و نفعی است متعلق به شخص که حقوق هر کشور در مقام اجرای عدالت، از آن حمایت می‌کند، به او توان تصرف در موضوع و حق منع دیگران از تجاوز به آن را می‌دهد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۳۷۰-۳۷۲). بنابراین، حق اختیاری است که قانون برای فرد شناخته تا بتواند عملی را انجام دهد یا ترک نماید، چنانکه گفته می‌شود: حق مالکیت، حق تصرف (امامی، ۱۳۸۴: ۲/۲). حقوق نیز مجموعه‌ای از قوانین و مقررات فردی و اجتماعی است که از سوی خدای

1. Democratic
2. Citizenship
3. Citizenship rights

انسان و جهان، برای برقراری نظم و قسط و عدل در جامعهٔ بشری تدوین می‌شود تا سعادت جامعه را تأمین سازد (احمدزاده، ۱۳۸۴: ۹۹).

متعاقب انقلاب آمریکا و جمهوری فرانسه، اعلامیه استقلال آمریکا و اعلامیه حقوق بشر و شهروندان فرانسه، بحث حقوق شهروندی و حقوق بشر به‌طور منسجم مطرح شد. در پی جنگ جهانی دوم اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز اضافه گردید (ساکت، ۱۳۸۸). شهروندی، از جمله مفاهیم نوپدیدی است که به‌طور ویژه‌ای به برابری و عدالت توجه دارد و در نظریات اجتماعی، سیاسی و حقوقی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است. این واژه معمولاً همراه با واژه دولت مطرح گردید و ظهور آن را می‌توان مصادف با پیدایش نخستین دولت‌های ملی دانست. در هر جامعه دو گروه وجود داشته‌اند. یک گروه فرمانروایان که حاکم‌اند و هر زمان عنوان خاصی نظیر سلطان، ارباب، خاقان و امپراطور داشته‌اند و گروه دیگر که فرمانبران یا رعیت بوده و از فرامین گروه اول تبعیت می‌کرده‌اند (گنجوری، ۱۳۹۰). در حکومت‌های کهن یا استبدادی، فرمانروا ملزم به پاسخ‌گویی در برابر رعیت نبود؛ اما رعیت می‌بایست به وظایف و تکالیف خود در برابر فرمانروا عمل کند (ر.ک. ارسطو، ۱۳۶۴: ۷-۱۲). در نظام‌های جمهوری یا مردم‌سالار، که دولت‌ها قدرت خود را از ملت می‌گیرند، این دولت‌ها در مقابل مردم مسئولیت دارند؛ شهروند نیز برخلاف رعیت از حقوق و تکالیف متقابل در ارتباط با دولت برخوردار است.

«حقوق شهروندی» از حقوق بنیادین و اولیه است یعنی که وجود آن حقوق مایهٔ قوام و نبود آنها موجب زوال شخص یا شخصیت انسان می‌شود (رستمی، ۱۳۹۲: ۱۴۱). به حقوق فرد و تکالیف او در برابر دولت، حقوق شهروندی گویند که چگونگی آن را قانون اساسی و قوانین مدنی کشور معین می‌کند (همان: ۱۴۵). به‌عبارتی، حقوق شهروندی، حقوقی است که با اجرای آن، سلامت جسمی، روحی، فرهنگی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهروندان تأمین شده و ارتقا می‌یابد و شامل حقوق شخصی و فردی، اجتماعی و مدنی، مذهبی و اقتصادی، سیاسی و قضایی است (*حقوق شهروندی و...*، ۱۳۸۸: ۳؛ رستمی، ۱۳۹۲: ۱۴۵). حقوق شهروندی، مقوله‌ای جهانی؛ غیرقابل انتقال؛ غیرقابل تقسیم؛ ذاتی و فطری انسان‌ها و خدادادی است (ساکت، ۱۳۸۸؛ موسوی بجنوردی و مهریزی ثانی، ۱۳۹۲: ۵). اهمیت حقوق شهروندی تا به‌حدی است که رابطهٔ نزدیکی با جایگاه حاکمیت پیدا می‌کند. چنانکه برخی از کارشناسان اعتقاد دارند جامعه‌ای که در آن حقوق شهروندان نهادینه نشده باشد، رابطه مردم و حاکمیت دچار تزلزل می‌شود. به بیان دیگر، در جوامعی که افراد به حقوق و

تکالیف خود آگاهی داشته باشند و حریم همدیگر را رعایت کنند، آن جوامع از استحکام و مشروعیت بیشتری برخوردارند.

تأکید بر وجود مجموعهٔ حقوقی برای اشخاص در برابر دولت در قبال انتظار پیروی از قانون و احترام به اندیشهٔ بشری بود که توسعهٔ آن به سایر کشورها نیز اهمیت داشت. بخش عمده حقوق شهروندی، همان حقوق بشر است که در اجرا معنی پیدا کرده است. در این دیدگاه، تکالیف متقابلی نظیر پرداخت مالیات توسط شهروند موضوعیت دارد. پس حقوق بشر، بیشتر به حقوق توجه دارد، در صورتی که حقوق شهروندی به تکالیف ومسئولیت‌ها نیز توجه دارد (رک: رستمی، ۱۳۹۲: ۱۴۷-۱۴۸؛ قربان‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۱۴-۱۱۵). این دیدگاه، حقوق و مسئولیت‌هایی را به شهروند یادآور می‌شود که در قانون پیش‌بینی و تدوین شده‌است. از دید شهری موضوع حقوق شهروندی، روابط مردم شهر، حقوق و تکالیف آنان در برابر یکدیگر و اصول و هدف‌ها و وظایف و روش انجام آن است. همچنین نحوه اداره امور شهر و کیفیت نظارت بر رشد هماهنگ شهر است (گنجوری، ۱۳۹۰). ابعاد و مؤلفه‌های حقوق شهروندی از منظر جانوسکی عبارتند از: حقوق قانونی، حقوق سیاسی، حقوق اجتماعی و حقوق مشارکتی. همچنین از نظر او تعهدات شهروندی ممکن است در انواع گوناگون دیده شود ازجمله؛ تعهدات حمایتی، تعهدات مراقبتی، تعهدات خدماتی، تعهدات حفاظتی (به‌نقل از: غیاثوند، ۱۳۹۴: ۱۲۵).

«حقوق شهروندی»، بیش از هر چیز راجع به حقوقی است که هر فرد به‌عنوان تابع یک دولت از آن برخوردار است و مصادیق آن بسیار زیاد است (ساکت، ۱۳۸۸). مارشال از سه نوع حقوق شهروندی نام برده است شامل حقوق مدنی: حفظ آزادی‌های فردی شامل آزادی شخص، بیان، عقیده، حق مالکیت، حق انعقاد قراردادهای معتبر و حق برخورداری از عدالت؛ حقوق سیاسی: حق مشارکت در اعمال قدرت سیاسی، حق انتخاب شدن و انتخاب کردن؛ حقوق اجتماعی: حق برخورداری از رفاه اقتصادی، امنیت تا حق برخورداری کامل از میراث اجتماعی و حق زندگی (پروین و فرج‌پور اصل، ۱۳۹۸: ۱۲۳؛ توسلی رکن‌آبادی و نوری، ۱۳۹۵: ۶). در واقع حقوق شهروندی یک مفهوم نسبتاً وسیعی شامل حقوق سیاسی و غیرسیاسی و به‌عبارتی، شامل حقوق مدنی و سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و حقوق همبستگی است. ۱. حقوق مدنی؛ شامل موارد متعددی مثل حق آزادی، مصونیت از تعرض، آزادی بیان، مذهب، برابری در برابر قانون، ممنوعیت تبعیض براساس جنس، نژاد و ...، حق تابعیت، حق اقامت و ... است؛ ۲. حقوق سیاسی؛ حقوقی است که برای مشارکت فعالانه در فرایندهای آزاد حکومت ضروری است از

قبیل: حق رأی و امکان تصدی مسئولیت در سطح حکومت، آزادی گردهمایی و تشکیل انجمن، آزادی دسترسی به اطلاعات و امکان فعالیت‌های سیاسی و... ؛ ۳. حقوق اقتصادی اجتماعی؛ شامل حق مالکیت، حق کارکردن، برابری در فرصت‌های شغلی، حق بهره‌مندی از خدمات اجتماعی بهداشتی، بهره‌مندی از تأمین اجتماعی و استاندارد زندگی متناسب برای شخص و حمایت از شخص در مواقع بیکاری، پیری و از کار افتادگی و... ؛ ۴. حقوق فرهنگی؛ شامل حفاظت از فرهنگ و زبان اقلیت‌ها، حق دست‌یابی به فرهنگ و زبان اکثریت، حق داشتن سنت‌ها و شیوه‌های زندگی متفاوت، حق داشتن ارتباطات فرهنگی و بین‌المللی، احترام به تفاوت‌های قومی و فرهنگی و برابری در آموزش؛ ۵. حقوق قضایی؛ شامل بهره‌مندی از اصل برائت، حق دفاع، دادرسی عادلانه، حق اعتراض به تصمیمات قضایی، رسیدگی علنی و بدون تبعیض، حق دسترسی به ادلهٔ قضایی، اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها، حق جبران خسارات ناشی از اشتباهات قضایی، حق انتخاب وکیل (ر.ک:کاستلز و دیویدسون، ۱۳۸۲: ۲۲۳-۲۲۸؛ غیاثوند، ۱۳۹۴: ۱۲۱؛ معاونت تحقیقات...، ۱۳۹۰: ۳۷-۳۹؛ تقی‌لو، ۱۳۸۶: ۱۴؛ گنجوری، ۱۳۹۰؛ پروین، ۱۳۸۷؛ عباسیان و اسماعیلی، ۱۳۹۵؛ بی‌قامت کهریز، ۱۳۹۷: ۲۱-۲۳؛ صادق‌خانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۴-۲۱۵). بدین‌ترتیب، معنای شهروندی افزون‌بر سکونت در یک شهر به مدت مشخص، به‌معنای آگاهی از حقوق فردی و اجتماعی در یک جامعه مدنی است. پس شهروند کسی است که به حقوق فردی و جمعی خود آگاه است و این حقوق را از طریق قانون مطالبه می‌کند؛ همچنین در زندگی جمعی حقوق دیگران را رعایت می‌کند و با مشارکت جمعی در مسئولیت‌های اجتماعی شرکت می‌کند (گنجوری، ۱۳۹۰).

اما مقوله «شهروندی» وقتی تحقق می‌یابد که همهٔ افراد یک جامعه از کلیه حقوق مدنی و سیاسی برخوردار باشند و همچنین به فرصت‌های موردنظر زندگی از حیث اقتصادی و اجتماعی دسترسی آسان داشته باشند. ضمن اینکه شهروندان به‌عنوان اعضای یک جامعه در حوزه‌های مختلف مشارکت دارند و در برابر حقوقی که دارند، مسئولیت‌هایی را نیز در راستای اداره بهتر جامعه و ایجاد نظم برعهده می‌گیرند، و شناخت این حقوق و تکالیف نقش مؤثری در ارتقاء شهروندی و ایجاد جامعه‌ای براساس نظم و عدالت دارد (گنجوری، ۱۳۹۰). مهم‌ترین تکالیف و مسؤولیت‌های شهروندی به قرار زیر است:

الف) تکالیف الزام‌آور حقوقی؛ شامل: احترام و رعایت قانون؛ رعایت نظم و انضباط اجتماعی و عدم اخلال در نظم و امنیت عمومی؛ پرداخت مالیات؛ خدمت نظام وظیفه؛ حضور در هیأت منصفه؛ مشارکت در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی؛ امر به معروف و نهی از منکر؛

حفاظت از محیط زیست (که در اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی- اصول ۳، ۸ و ۵۰- بر این موارد تأکید شده است)؛ ب) تکالیف اخلاقی؛ شامل اکثر وظایف اجتماعی است که به لحاظ قانونی تکلیف نشده‌اند، اما با شهروندی عجین شده است، نظیر؛ انتقاد از وضعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و تلاش در حل مشکلات اجتماعی؛ احترام به شخصیت و حقوق دیگران؛ رعایت بهداشت عمومی؛ کمک به سالخوردگان و نیازمندان؛ رفتار صحیح ترافیکی (معاونت تحقیقات...، ۱۳۹۰: ۳۹-۴۰).

۳-۲. پیشینهٔ شهروندی

واژه شهروند، پیشینه‌ای تاریخی از یونان باستان و سپس دنیای رومی و حتی منشور کبیر ماگناکارتا (۱۲۱۵م.) در انگلستان دارد. در روم قدیم اتباع کشور به دو دسته تقسیم می‌شدند. شهروندان، یعنی رومیان اصلی، که از حقوق و مزایای بیشتری برخوردار بودند و رعایا، یعنی اقوام و ملل دیگری که تحت تسلط حکومت رومیان بودند (رضایی‌پور، ۱۳۸۵: ۱۱). در یونان قدیم، افراد ساکن در یونان دو درجه بودند، شهروندان درجه یک، که ساکنان اصلی یونان بوده‌اند و درجه دو، که بردگان و غیریونانی‌ها بودند. در این دوران، مدار سیاست و محور توجه در اندیشهٔ سیاسی امری است به نام «شهر» که جنبه معنوی و سیاسی دارد و مظهر هویت انسان‌هایی است که در آن زندگی می‌کنند. اصالت باشهر است و فرد جزئی است در درون شهر و به یک معنی انسانیت انسان در متن شهر تحقق یا فعلیت می‌یابد. شهر دارای هویت اصلی است و بدون درنظر گرفتن آن زندگی فرد بی‌معنی است (ر.ک: ارسطو، ۱۳۶۴: ۱-۶؛ نیز، پازارگاد، ۱۳۵۹: ۵۷/۱-۵۹؛ خاتمی، ۱۳۷۸: ۴۴). نظریهٔ اساسی در باب فلسفهٔ دولت در یونان عبارت بوده است از هماهنگی در حیات اجتماعی که تمام اعضاء اجتماع در آن حیات اجتماعی مشارکت داشته باشند. سولون قانونگذار آتنی قوانین موضوعهٔ خود را به هماهنگی یا تعادل بین غنی و فقیر تفسیر کرد به‌طوری‌که افراد هر دو طبقهٔ مزبور هریک به حقوق خود آشنا باشند و در این تشکیلات به حق خود برسند. دو عنوان هماهنگی و حفظ تناسب در فلسفهٔ یونانی نه تنها در سیاست؛ بلکه در سایر شئون حیاتی و اجتماعی مانند اخلاقیات و زیبایی و غیره نیز نقش مهمی بازی کرده است (پازارگاد، ۱۳۵۹: ۷۲).

در آرایی که از سقراط از طریق گفتگوی افلاطون با وی نقل شده، فلسفه سیاسی سقراط بر این اصول قرار داشته است: ۱. رابطه فرد با جامعه و دولت؛ بدین معنا که افراد در جامعه‌ای که متولد شده و رشد یافته‌اند بدان جامعه مدیون‌اند و باید مطیع امر قانون و دستور جامعه و دولت باشند هرچند دولت بر

خطا باشد؛ ۲. آزادی مسکن و مهاجرت؛ افراد دارای این آزادی هستند که هر وقت قانون جامعه را منافی سلیقه و عقیده خود یافتند آن جامعه را ترک گویند و اموال خود را نیز با خود ببرند و در جای دیگر زندگی کنند؛ ۳. اطاعت سیاسی (در برابر اطاعت اخلاقی و مذهبی)؛ اگر افراد در جامعه‌ای ماندند یعنی قوانین آن جامعه و دولت و حکومت را پذیرفته‌اند و معنی آن این است که با جامعه و دولت قراردادی منعقد کرده‌اند که در آن‌جا متوطن باشند و از تعلیمات آن جامعه برخوردار شوند و به‌ازاء آن، مطیع امر و دستور دولت باشند؛ ۴. تعریف دولت؛ دولت را پلیس[1] یا پلی اصطلاح می‌کند و آن را عبارت از یک جامعهٔ آزاد می‌داند که افراد آن به میل خود می‌توانند آن را ترک گویند و برپایهٔ رضایت آزاد اتباع جامعه بنا شده است؛ ۵. قانون و قرارداد اجتماعی؛ قوانین موضوعهٔ دولت تنها بر پایهٔ زور و خون و عادات نژادی گذاشته نشده، بلکه بر پایهٔ قرارداد اجتماعی ضمنی است که اتباع با رضایت خود وضع کرده‌اند؛ ۶. فردیت و اتوریته؛ فردیت یا آزادی فردی صحیح است اما مشروط است به الزام کشوری، یعنی تعهد اطاعت از قوانین دولت (پازارگاد، ۱۳۵۹: ۸۴).

اما نخستین فیلسوف و متفکر سیاسی که به مفهوم شهروند در تئوری‌های سیاسی پرداخته، افلاطون است. افلاطون در کتاب *جمهوری* که در آن مدل مدینه فاضله را به خواننده معرفی کرد، شهروندان را یکی از محورهای اصلی تأسیس دولت و حکومت مطلوب قرار می‌دهد (ر.ک. افلاطون، ۱۳۶۸: ۱۹۶–۳۰۵). ارسطو نیز به بحث در زمینه شهروندی می‌پردازد و شهروند را کسی می‌داند که در حکم‌رانی و فرمان‌برداری سهیم باشد. او معتقد است که یک شهروند خوب باید بداند که چگونه هم‌چون یک آزادمرد حکم‌رانی و چگونه همانند آزادمرد فرمان‌برداری کند (ارسطو، ۱۳۶۴: ۱۱۰). مطابق این استدلال، فرد با ترک زندگی خصوصی وارد دنیای سیاست می‌شود. ارسطو شهروند محض و مطلق را کسی می‌داند که حق اشتغال به وظایف دادرسی و احراز مناصب را دارا است (همان: ۱۰۱). با این تعریف، او بسیاری از گروههای ساکن در شهر چون بیگانگان، پیشه‌وران و بردگان را شهروند نمی‌داند (همان: ۱۱۳). از نظر او حق شهروندی الزاماً ربطی به نسب ندارد (همان: ۱۰۳). او درباره فضیلت شهروندان با تشبیه کار آنان به ناویان که هر کدام کار خاصی برعهده دارند؛ اما همگی شریک اجتماعی یکدیگرند، معتقد است هرچند وظایف شهروندان با یکدیگر فرق داشته باشد، باز همهٔ آنان برای سلامت جامعهٔ خود می‌کوشند و جامعهٔ آنان هم سازمان مملکت آنان است و ازاین‌رو فضیلت هر

1. Polis

شهروند باید فضیلتی فراخور سازمان و شکل مملکت خود باشد (همان: ۱۰۸). برای آنکه کشوری به‌صورت کمال مطلوب پدید آید همهٔ افراد آن باید فضیلت یک شهروند خوب را داشته باشند (همان: ۱۰۹). ارسطو بر لزوم دخالت شهروندان در شورای ملی و امور دادرسی تأکید می‌کند (همان: ۱۰۱–۱۰۳) و به شهروندانی که فرمانروایان را برمی‌گزینند حق می‌دهد که در پایان خدمت از آنان گزارش بخواهند (همان: ۱۲۹). از نظر او «مردم چون گرد هم آیند و با نیکان و برگزیدگان درآمیزند به حکومت سود می‌رسانند» و این مردم چون مجتمع شوند در مجموع، بهتر از دانایان یا دست‌کم به‌همان درستی ایشان قادر به داوری هستند (همان: ۱۲۷–۱۲۸). پس شهروندان هم فرمانروایان را برمی‌گزینند و هم بر کار ایشان نظارت می‌کنند. ارسطو مانند افلاطون سیاست و جامعه مدنی را امری طبیعی و غایت آن را «خیر» و «زندگی نیکو» برای انسان می‌داند (همان: ۵، ۱۲۳، ۱۳۶؛ خاتمی، ۱۳۷۸: ۷۵).

در منشور «ماگناکارتا»،[1] جان، پادشاه انگلستان حقوقی را برای کلیسای انگلستان قرار می‌دهد و نیز حقوقی را در زمینه امور ملکی، اموال، ارث، دعاوی، محاکمه و مجازات، دادرسی، رسوم و امتیازات و غیره در ۶۱ اصل اعطا می‌کند (ر.ک. دهقان، ۱۳۵۳: ۱۸۷–۲۰۴). این منشور کبیر در دوره‌های بعد توسط پادشاهان انگلستان مورد تأیید قرار گرفت. نفوذ و تأثیر روحی و اخلاقی منشور کبیر به‌طور استمرار در ترقی و رشد روح ملی و در نتیجه در استقرار و استحکام آزادی‌های ملی دخالت داشته است. پذیرفتن این منشور از طرف پادشاه، اعتراف براین بود که او حکم‌فرمای مطلق نیست و حقوق و اختیارات سلطنتی او به‌وسیلهٔ اصولی توصیف و محدود شده‌اند که از اراده و دلخواه پادشاهان مقدس‌تر است. هم‌چنین این‌که در صورت امتناع و خودداری از رعایت اصول مزبور، اجتماع حق دارد که او را مجبور به مراعات آن کند. منشور کبیر این اصل و عقیده را که پادشاهان مسئول اعمال خویش‌اند تأکید و تأیید کرد و به این طریق راه را برای سلب مسئولیت از پادشاه و گذاشتن آن به دوش وزرایش، که به ارادهٔ پارلمان مبعوث و از طرف ملت بر سر کار می‌آیند، هموار کرد (همان: ۲۱۳). ماگناکارتا در ایجاد قانون اساسی ایالات متحده آمریکا و افزون براین، در دیگر نواحی مستعمراتی بریتانیا و قوانین اساسی دیگر کشورها تأثیر بسیاری داشته است. اما واژه شهروند در عصر جدید ناشی از انقلاب فرانسه و اعلامیه حقوق بشر و شهروند است. ظهور مکاتب انسان‌گرا هم‌چون اومانیسم[2] و لیبرالیسم[1] در اروپا و

1. Magna Carta

۲. Humanism انسان‌گرایی، انسان‌باوری، جهان‌بینی‌ای فلسفی و اخلاقی است که بر ارزش و عاملیت انسان‌ها به صورت فردی یا جمعی تأکید دارد.

اندیشه‌های دانشمندان و فلاسفه اجتماعی سده‌های هفده و هیجده میلادی کشورهای اروپایی به‌خصوص فرانسه و انگلیس، مهم‌تر از همه، نظریهٔ جان لاک انگلیسی در زمینهٔ دولت و حقوق طبیعی، نظریهٔ روسو در زمینهٔ قرارداد اجتماعی، اراده عمومی توماس هابس، هم‌چنین آرای نیکلو ماکیاولی، منتسکیو، امانوئل کانت و اندیشه‌های جامعه‌شناسان سده ۲۰ نظیر؛ تی. اچ. مارشال،[۲] تالکوت پارسونز،[۳] آلکسی دوتوکویل،[۴] آنتونی گیدنز،[۵] برایان ترنر[۶] و دیگران، (در این موارد ر.ک. پازارگاد، ۱۳۵۹: ج۲؛ عالم، ۱۳۸۷)، در آن متبلور گردیده است.

٤-۲. اعلامیه جهانی حقوق بشر

در دهم دسامبر ۱۹۴۸/ ۱۹ آذر ۱۳۲۷، مجمع عمومی سازمان ملل اعلامیه جهانی حقوق بشر را در یک مقدمه و سی ماده تصویب و اعلام نمود. مجمع عمومی این اعلامیه را آرمان مشترکی برای تمام مردم و کلیه ملل اعلام کرد و مقدمهٔ آن بر آزادی، عدالت و صلح در جهان و توسعه روابط دوستانه بین ملل تأکید داشت. مواد اعلامیه ضمن تصریح بر آزادی همهٔ افراد بشر و برابری آنها در حقوق، و بهره‌مندی انسان‌ها از همهٔ حقوق و آزادی‌های مندرج در اعلامیه فارغ از نژاد، رنگ، جنس، زبان، مذهب، ملیت، وضع اجتماعی، عقیده سیاسی، ثروت و ...، دربرگیرنده مواردی است که در دو دسته از حقوق بشر تعریف می‌شوند.

الف) حقوق شخصی و مدنی و سیاسی؛ شامل: ۱. حق زندگی، آزادی و امنیت شخصی؛ ۲. ممنوعیت بردگی انسان‌ها؛ ۳. عدم شکنجه و مجازات ظالمانه؛ ۴. به رسمیت شناخته‌شدن شخصیت حقوقی انسان‌ها در برابر قانون؛ ۵. مساوی بودن همه دربرابر قانون و بهره‌مندی آنان از حمایت قانونی؛ ۶. حق رجوع افراد به محاکم ملی صالحه در برابر تجاوز به حقوق اساسی آنان؛ ۷. مجازنبودن توقیف، حبس یا تبعید خودسرانه افراد؛ ۸. رسیدگی منصفانه و علنی و بی‌طرفانه دادگاهها به دعوای افراد با مساوات کامل؛ ۹. بی‌گناه محسوب شدن هر متهم تا محرز شدن قانونی جرم وی؛ ۱۰. عدم محکومیت افراد به جرم عملی که در زمان ارتکاب، جرم شناخته نمی‌شده است؛ ۱۱. عدم مداخله در زندگی خصوصی، خانوادگی و مکاتبات افراد؛ ۱۲. آزادی عبور و مرور در داخل کشور و انتخاب اقامت‌گاه؛

---

۱. Liberalism مکتب به اصطلاح مبتنی بر آزادیخواهی که بر حقوق افراد و برابری فرصت تأکید می‌کند.

2. T. H. Marshall.
3. Talcott Parsons.
4. Alexis de Tocqueville
5. Anthony Giddens
6. Brian Turner

۱۳. آزادی ترک کشور یا بازگشت به آن؛ ۱۴. حق اختیار پناهندگی در برابر شکنجه و آزار؛ ۱۵. حق تابعیت و عدم محرومیت از تابعیت؛ ۱۶. حق ازدواج و تشکیل خانواده فارغ از نژاد، ملیت، تابعیت یا مذهب؛ ۱۷. حق مالکیت؛ ۱۸. حق آزادی فکر، وجدان و مذهب و حق اظهار عقیده و ایمان و اجرای مراسم دینی؛ ۱۹. حق آزادی عقیده و بیان؛ ۲۰. حق تشکیل مجامع و جمعیت‌های مسالمت‌آمیز؛ ۲۱. حق انتخاب حکومت دلخواه خود؛ ۲۲. حق شرکت در اداره عمومی کشور و دست‌یابی به مشاغل عمومی.

ب) حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی؛ شامل: ۱. حق امنیت اجتماعی؛ ۲. حق کار و انتخاب آزادانه کار و حق تشکیل اتحادیه؛ ۳. حق استراحت و فراغت و تفریح؛ ۴. حق تأمین رفاه، سلامتی و سطح زندگانی و بیمه بیکاری؛ ۵. حق بهره‌مندی از آموزش و پرورش؛ ۶. حق شرکت در زندگی فرهنگی و فنون و هنرها و حق برخورداری از حمایت منافع معنوی و مادی آثار علمی، فرهنگی یا هنری خود؛ ۷. حق مطالبه نظم برای تأمین حقوق و آزادی‌هایی که اعلامیه مطرح کرده است (ر.ک. متن اعلامیه در: *گزیده‌ای از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی حقوق بشر*، ۱۳۸۱؛ ناصرزاده، ۱۳۷۲؛ گلزاده غفوری، ۱۳۶۰: ۲۸-۳۶).

پیش از آن، اعلامیه‌ای تحت عنوان اعلامیه حقوق و تکالیف بشر در مقدمه قانون اساسی فرانسه تهیه و تدوین شده بود که در ماده اول آن حقوق افرادی را که به‌طور اجتماع زندگی می‌کنند عبارت از آزادی، برابری، امنیت و حق تملک دانسته و سپس در مواد بعدی (۲ تا ۵) به تعریف این حقوق پرداخته است. آزادی بدین معنا که اشخاص بتوانند هرکاری را که مایل باشند انجام دهند مشروط براینکه عمل آن‌ها آسیبی به حقوق دیگران وارد نسازد. برابری یعنی قوانین حمایت‌کننده و قوانین مجازات‌کننده برای عموم یکسان باشد. امنیت مستلزم این است که جامعه وسایل حفظ حقوق افراد را تأمین کند. حق مالکیت نیز آن است که افراد به هر نحو که مقتضی و صلاح بدانند تصرفاتی در اموال خود نموده و از عایدات و ثمره کار و کوشش خود بهره‌مند گردند (گلزاده غفوری، ۱۳۶۰: ۱۲۹-۱۳۰). هر دو دسته حقوقی که از اصول اعلامیه حقوق بشر استخراج و فهرست شدند و نیز اصول مندرج در مقدمه قانون اساسی فرانسه، حقوق شهروندی را نیز پوشش می‌دهند.

۵-۲. حقوق شهروندی در ایران (پیش از انقلاب اسلامی)

ایران باستان را پایه‌گذار حقوق بشر دانسته‌اند و در منشور صادره از کوروش کبیر پادشاه هخامنشی،

بسیاری از مبادی و مبانی اولیهٔ حقوق بشر تأکید شده است، نظیر؛ منع برده‌داری و اسارت گرفتن آزادگان، رعایت حقوق کارگران و شرایط مناسب کار، منع نسل‌کشی، تساوی افراد در برابر قانون، لغو بیگاری، برخورداری از صلح و امنیت، آزادی پرستش، منع تعرض به مردم، بازگرداندن آواره شدگان به شهر خود، و ... (ر.ک. متن استوانه کوروش، در: سامی، ۱۳۴۸: ۴۵۶؛ سامی، ۱۳۷۵: ۲۳۰-۲۳۲). در آموزه‌های دینی، قرآن کریم و روایات، که در ایران دوران اسلامی از منابع حقوقی جامعه بوده‌اند نیز شواهد فراوانی در زمینه حقوق شهروندی قابل طرح است که نشان می‌دهد مقولهٔ حقوق بشر و حقوق شهروندی با اسلام ناسازگار نیست. اسلام به عنوان یک دین فراگیر که به همه ابعاد زندگی بشر توجه نموده است، دستورات صریح و شفافی برای روابط اجتماعی انسان‌ها دارد و نه تنها به کمال معنوی انسان‌ها توجه کرده است؛ بلکه به چگونگی ساختن جامعه‌ای نمونه نیز توجه دارد. از جمله مسائل مهم حقوق شهروندی در اسلام توجه به کرامت انسان‌ها به عنوان اشرف مخلوقات، ارزش حیات و زندگی افراد، برابری بدون توجه به نژاد، رنگ، پوست و...، حق آزادی بیان و انتقاد، حق تعیین سرنوشت، حق امنیت، حق برابری و عدم تبعیض، هدفمند بودن خلقت انسان‌ها و بیهوده نبودن زندگی انسان است و آیات صریحی نیز در خصوص آن‌ها وجود دارد (برای آگاهی بیشتر، ر.ک. روشن، ۱۳۹۳: ۱۱۹-۱۲۱؛ گلزاده غفوری، ۱۳۶۰؛ گنجوری، ۱۳۹۰؛ پروین، ۱۳۸۷؛ موسوی بجنوردی و مهریزی ثانی، ۱۳۹۲: ۴-۹). در *نهج‌البلاغه* حضرت علی (ع) نیز موضوع حقوق اجتماعی، عدالت، مساوات، و مبارزه با ظلم و ستمگری و تجاوز، بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در کلمات آن حضرت مباحث بسیاری در مورد انواع حقوق در جامعه بشری مطرح گردیده است (ر.ک. روشن، ۱۳۹۳؛ گلزاده غفوری، ۱۳۶۰؛ گنجوری، ۱۳۹۰؛ ثواقب، ۱۳۹۰).

به‌رغم این آموزه‌ها، با نگاهی به تاریخچهٔ نظام اجتماعی ایران و ساختار حکومتی آن، تا پیش از مشروطیت، به‌جای واژه شهروند از کلمه «رعیت» و رعایا استفاده می‌شد (رضایی‌پور، ۱۳۸۵: ۹؛ نوابخش، ۱۳۸۵: ۱۷) و مردم به‌عنوان رعیت از حقوق و امتیازات محدودی برخوردار بودند. زیرا پادشاهان براساس اندیشه آرمان‌شاهی ایرانی از فرّه ایزدی برخوردار بوده و انسان‌های فرّهمند تلقی می‌شدند که حق حاکمیت را از ایزد دریافت کرده و اصل «حق حاکمیت الهی»[1] پذیرفته شده بود. به‌موجب این اصل، منشأ دولت، اراده و مشیت خداوند است و پادشاهان ظل‌الله فی الارض یا نمایندگان

1. Divine rights

خدا در زمین هستند که ادارهٔ جامعه به آن‌ها سپرده شده و بنابر عرف حکومت، تنها در برابر خداوند مسؤول هستند نه در برابر ملت؛ اما با شکل‌گیری نظام مشروطه و تدوین قانون اساسی و تأسیس مجلس و نظام‌نامه انتخابات[1] در ایران، برای نخستین بار مردم حق مداخله در سرنوشت سیاسی خود را پیدا کردند و اراده عمومی آنان در تعیین حکومت مدخلیت یافت. طبیعی است که مفاهیمی چون حقوق بشر، اراده ملت، حقوق شهروندی، آزادی، قانون و ... نیز در صحنه ادبیات سیاسی گسترش یافت. بنابراین می‌توان گفت که حقوق شهروندی با وقوع انقلاب مشروطه و از سوی منورالفکران قاجاریه وارد ادبیات سیاسی ایران گردید. در متمم قانون اساسی مشروطه، در ماده ۲۶ بر اصل حاکمیت ملی تأکید کرده و قدرت حاکمه را برخاسته از اقتدار مردم دانسته است. برخی از مواد آن نیز ناظر به حقوق شهروندی است. به‌طور مثال؛ تمام ایرانیان در برابر قانون از حقوق مساوی برخوردارند (ماده ۸)؛ زندگی، دارایی، حیثیت و خانه و کاشانه‌شان محفوظ است (مواد ۹، ۱۳-۱۷)؛ و در صورت ارتکاب جرم، مشمول روند دادرسی قانونی خواهند شد (مواد ۱۰-۱۲). حق ارتباطات خصوصی (مواد ۲۲-۲۳) و آزادی اجتماعات و مطبوعات (مواد ۲۰-۲۱) نیز درنظر گرفته شده بود. در ماده ۲۲ رعایت حریم نامه‌ها تضمین شد و در ماده ۲۳ قطع تلگرام‌ها یا افشای آن‌ها قدغن گردید (ر.ک. کریمی، ۱۳۳۴؛ امیرارجمند، ۱۳۸۳: ۱۰۳-۱۰۴). در مرام‌نامه بسیاری از احزاب و جمعیت‌هایی که در دوران مشروطیت و پس از آن شکل گرفتند موادی مندرج است که دربرگیرنده حقوق شهروندی به مفهوم امروزین آن است. برای نمونه؛ مرام‌نامهٔ «جمعیت اجتماعیون عامیون» متشکله در مشهد ۱۳۲۵، مقاصد خود را در ۱۲ ماده فهرست کرده که ماده پنجم آن بر رعایت آزادی‌های هفت‌گانه تأکید کرده بدین شرح: آزادی قلم و مطبوعات، آزادی نطق (حق بیان هر مطلب مفید برای مملکت و مجاز نبودن مجازات گوینده)، آزادی مجامع، آزادی بیان (ابراز عقیده و نظر در امور سیاسی)، آزادی شخصیت (عدم تعرض خودسرانه به افراد)، آزادی جمعیت‌ها و آزادی اعتصابات. همچنین در ماده ۲ بر حق رأی عمومی بدون فرق موقعیت، ملیت، و بدون تفاوت بین فقیر و غنی، تأکید شده است. به تعلیمات اجباری و مجانی در همهٔ سطوح و برای همهٔ اتباع ایران، رسیدگی و حمایت از اقشار مستمند و ضعیف جامعه، نحوه وصول مالیات از مردم (به نسبت دارایی و سرمایه نه به‌طور سرانه) و ساعت کار روزانه که نباید از ۸ ساعت تجاوز کند، نیز در مواد دیگر اشاره شده است (ر.ک. متن مرامنامه در: اتحادیه، ۱۳۶۱: ۳۴۵-۳۴۷).

۱. در باره مواد نظامنامه انتخابات، ر.ک. ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴: ۳/ ۵۱۴- ۵۱۹.

در دوران حاکمیت پهلوی، دوره رضا شاه که مختصات حکومت دیکتاتوری بر کشور حاکم بود و با گسترش استبداد، سرکوب گروه‌ها و اقلیت‌های قومی، زبانی و ایلاتی، حقوق اساسی شهروندی مغفول ماند. در دوره محمدرضا شاه نیز «به‌رغم تلاش برای نوسازی و دگرگونی در ساختار اجتماعی ایران، تحولات چشم‌گیری در حوزه تحقق شهروندی صورت نگرفت» (نورمحمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۵۳). پهلوی دوم تلاش می‌کرد در قالب توسعه فرهنگی و اقتصادی، حقوق شهروندی را تحقق دهد؛ اما وقوع رخدادهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، مانند رانتیر بودن دولت، تضعیف جامعه مدنی، سیاست تک حزبی و عدم اجازه فعالیت احزاب، به بسته شدن فضای سیاسی انجامید و اعتراضات اجتماعی و حرکت‌های انقلابی را گسترش داد (همان: ۱۵۴). در این دوره، وابستگی ساختار قدرت به حاکم و عدم اتکای آن به رأی مردم، بی‌توجهی به مسأله حقوق شهروندی و عدم چرخش نخبگانی، ازجمله عوامل ساختار معیوب حکومت بود. شیوه حکومتی محمدرضا شاه در دوران سلطنت، براساس اصل اقتدارگرایی و پدرسالاری مبتنی بر سلسله مراتب فرماندهی و فرمانبری استوار بود. از ویژگی‌های ساختار قدرت سیاسی دوره پهلوی دوم، می‌توان از غیر رسمی بودن سیاست؛ اعطای مناصب براساس میزان اطاعت از شاه، نه شایستگی و لیاقت؛ وابستگی به ارتش و قدرت سرکوب؛ اتکا به درآمدهای نفتی؛ فضای بسته سیاسی و در مجموع وجود فرهنگ ناسالم سیاسی یاد کرد (الهی‌زاده و حیاری، ۱۳۹۳: ۲۷–۲۸، ۴۵؛ نورمحمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۶۰). از عوامل ناکامی و توقف حقوق شهروندی در این دوره می‌توان به عدم توجه به حقوق سیاسی– اقتصادی، نابرابری در تخصیص منابع، شخصی شدن قدرت و ناکارآمد بودن اعلامیه حقوق بشر کارتر و اجرای ناقص آن در ایران، اشاره کرد (ر.ک. نورمحمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۶۱–۱۶۷).

اگر شاخصه‌های حقوق شهروندی را در این محورها خلاصه نمائیم: امنیت شخصی و احترام به حریم شخصی؛ انتخابات آزاد و صیانت از آراء مردم؛ حراست از جان و مال مردم؛ آزادی بیان و فقدان سانسور؛ مشارکت سیاسی بدون محدودیت؛ تأمین امکانات رفاهی، آموزشی، بهداشتی و اقتصادی؛ احترام به اصالت‌های فرهنگی و اعتقادی افراد؛ کرامت و شأن انسانی (ر.ک. منشور حقوق شهروندی، ۱۳۹۵؛ جعفری، ۱۳۹۷)، با بررسی رویدادهای آن زمان که در نوشته‌های نویسندگان خارجی، اسناد و مدارک ساواک، گزارش‌های سازمان عفو بین‌الملل، نوشته‌های داخلی، خاطرات و یادداشت‌های وابستگان به رژیم پهلوی و دیگر مدارک بازتاب یافته، به دست می‌آید که هیچ کدام از این حقوق، به‌ویژه در حق مخالفان و معترضان حکومت، رعایت نمی‌شده است. زندانی و کشته شدن تعداد زیادی

از مخالفان، شکنجه‌های خشن و سرکوب فعالان سیاسی از سوی ساواک، اختناق و سانسور شدید بر مطبوعات، فرمایشی برگزار کردن فرایند مشارکت سیاسی و دخالت در آراء مردم، خرابی وضعیت معیشتی، اقتصادی و رفاهی بخش زیادی از مردم با وجود درآمدهای نفتی بالا، بی‌توجهی به فرهنگ بومی و اعتقادات دینی مردم، گسترش فساد و فحشاء و ابتذال در جامعه (برای آگاهی بیشتر، ر.ک. جعفری، ۱۳۹۷؛ نورمحمدی و همکاران، ۱۴۹۲: ۱۵۹-۱۶۷؛ الهی‌زاده و حیاری، ۱۳۹۳: ۲۷-۴۴؛ فقیه حبیبی، ۱۳۹۸: ۱۷۰-۱۷۱)، بخشی از نشانه‌هایی است که می‌نمایاند حاکمیت پهلوی توجهی به حقوق شهروندی نداشته و واژه ملت یا مردم شأنی در حد همان واژه رعیت داشته است. همین نادیده‌انگاری حقوق شهروندی، شکاف بین دولت و ملت را افزایش داد و به اعتراضات و نارضایتی‌ها و جنبش‌های مدنی علیه دولت پهلوی و سرانجام به وقوع انقلاب ۱۳۵۷ مردم ایران انجامید.

٦-٢. حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران

با وجود پیشینه‌ای که از حقوق شهروندی در ایران پیش از انقلاب اسلامی به‌دست داده شد، حقوق شهروندی مفهومی است که به‌تازگی به ادبیات سیاسی و اجتماعی و حقوقی ایران وارد شده است. انقلاب اسلامی ایران زمینه‌ها و بسترهایی را برای طرح این مقوله فراهم کرد. چند نمونه از اسناد مهم حقوقی را در این باره می‌توان مطرح کرد.

٦-٢-١. حقوق شهروندی در قانون اساسی

قانون اساسی مهم‌ترین قرارداد اجتماعی و بالاترین سند سیاسی حقوقی هر ملت و دولتی به‌شمار می‌رود و بر سایر قوانین و قواعد حقوقی برتری دارد. قانون اساسی ایران نیز قرارداد اجتماعی و میثاق ملی است که نهادهای اساسی ملت و دولت را در جهت تأمین وتحقق حقوق شهروندان بیان می‌کند (صادق‌خانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۱؛ پروین و فرج‌پور اصل، ۱۳۹۸: ۱۲۶). بنابراین، یکی از اسناد مهم در زمینه حقوق شهروندی در ایران پس از انقلاب اسلامی همان اصول قانون اساسی است که افزون‌بر این‌که مغایرتی با شریعت اسلام ندارد؛ با روح کلی حاکم بر اعلامیه حقوق بشر سازمان ملل متحد نیز هم‌خوانی دارد. مقایسه اصولی که از اعلامیه به‌دست داده شد با اصول قانون اساسی در فصل مربوط به حقوق ملت، این هم‌خوانی را نشان می‌دهد. این امر حاکی از آن است که اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با این‌که متأثر از نگاه دینی و ملی تنظیم شده؛ اما در آن منحصر نشده و با نگاهی معطوف به جامعه جهانی، در تراز حقوق بین‌الملل و اعلامیه حقوق بشر و دیگر کنوانسیون‌های

مربوط به حقوق بشر و شهروندی تدوین شده است. همچنین در مقایسه اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی در حوزه حقوق شهروندی با قانون اساسی مشروطه که به موادی از آن پیشتر اشاره شد به این نکته می‌توان دست یافت که «قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هم به لحاظ کمی و هم به لحاظ کیفی، نسبت به قانون اساسی مشروطه برتری دارد و در این قانون افزون بر اینکه بخشی را به حقوق شهروندی اختصاص داده است، تمام اصول با رعایت حقوق شهروندی تهیه وتدوین شده است (صادق‌خانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۲۱). برای نمونه؛ در حالی که بحث مربوط به حقوق زنان در قانون اساسی مشروطه هیچ جایگاهی ندارد، در قانون اساسی جمهوری اسلامی، اصلی به آن اختصاص داده شده است (همان‌جا).

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران دارای ۱۷۷ اصل است و بیش از همهٔ قوانین دیگر به حقوق شهروندی (بیش از ۱۴۰ اصل) پرداخته که تضمین کننده حقوق و آزادی‌های فردی و عمومی و حرمت‌های افراد انسانی می‌باشد. می‌توان گفت که چکیده مباحث قانون اساسی و شالوده آنها در جهت بیان ارزش‌ها و اصولی است که حقوق و آزادی‌های انسانی را مورد حمایت قرار می‌دهند و همان حقوقی هستند که مورد قبول اسلام بوده و در منابع اربعه بر آنها تأکید شده است (بی‌قامت کهریز، ۱۳۹۷: ۱۴).

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصول کلی خود ضمن تأکید بر اعتقادات دینی (توحید، وحی و نبوت، معاد، عدل و امامت و رهبری) برای نظام جمهوری اسلامی، به «کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسؤولیت او در برابر خدا» از معتقدات دیگر این نظام اشاره کرده و در اصل سوم، دولت جمهوری اسلامی ایران را موظف کرده برای نیل به این اهداف، همهٔ امکانات خود را برای امور زمینه‌ساز آن به‌کار برد. سپس شانزده اصل را نام برده ازجمله؛ آموزش و پرورش و تربیت بدنی رایگان برای همه در تمام سطوح و تسهیل و تعمیم آموزش عالی؛ محو هرگونه استبداد و خودکامگی و انحصارطلبی؛ تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حدود قانون؛ مشارکت عامهٔ مردم در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خویش؛ رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه در تمام زمینه‌های مادی و معنوی؛ تأمین حقوق همه‌جانبهٔ افراد از زن و مرد و ایجاد امنیت قضایی عادلانه برای همه و تساوی عموم دربرابر قانون؛ پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه برطبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف‌ساختن هرنوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه (*قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ۱۳۷۴: ۲۱-۲۳). در اصل ششم،

ادارهٔ امور کشور به اتکای آرای عمومی از طریق انتخابات ارکان نظام نظیر؛ انتخاب رئیس جمهور، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، اعضای شوراها و نظایر اینها، منوط شده، که بر نقش مردم در حکومت به‌وضوح تصریح شده است (همان: ۲۴). این حق دخالت در تعیین سرنوشت را حق خدادادی قلمداد کرده است. در اصل ۵۶، «حق حاکمیت مطلق بر جهان و انسان» را از آن خدا دانسته که هم او «انسان را بر سرنوشت اجتماعی خویش حاکم ساخته است.» تأکید شده که «هیچ‌کس نمی‌تواند این حق الهی را از انسان سلب کند یا در خدمت منافع فرد یا گروهی خاص قرار دهد و ملت این حق خداداد را» از طریق انتخابات اعمال می‌کند (همان: ۳۷).

در این نظام، مردم نسبت به یکدیگر و نسبت به دولت و دولت نسبت به مردم در مقوله‌های دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه متقابلی دارند (همان: ۲۴). نیز در اصل ۹، دولت و ملت وظیفه حفظ آزادی و استقلال و وحدت و تمامیت ارضی کشور را دارند و به کسی اجازه داده نشده که به بهانهٔ استفاده از آزادی به استقلال سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی و تمامیت ارضی کشور خدشه وارد کند و یا به نام حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور، آزادی‌های مشروع را، هرچند با وضع قوانین و مقررات، سلب کند (همان: ۲۵). این روابط دوجانبه، حقوق و مسؤولیت‌هایی را برای دولت و ملت پدید آورده که از سوی هرکدام می‌بایست رعایت شود. هم دولت حقوقی بر مردم دارد و هم مردم حقوقی بر دولت. در برابر، هرکدام وظایف و مسئولیت‌هایی نسبت به یکدیگر دارند که امروزه در قالب حقوق شهروندی مطرح می‌شوند که هم شهروندان باید به بهترین وجه آن را رعایت کنند و هم دولت حقوق شهروندان را پاس بدارد. از آنجا که خانواده بنیادی‌ترین واحد جامعه است، (در اصل ۱۰) بر ضرورت آسان تشکیل شدن نظام خانواده و پاسداری از قداست و استواری روابط خانوادگی برپایهٔ حقوق و اخلاق اسلامی تأکید شده است (همان: ۲۵). هم‌چنین (در اصل ۱۳) با به رسمیت شناختن اقلیت‌های دینی در کشور، حقوق اقلیت‌ها درنظر گرفته شده که در حدود قانون در انجام مراسم دینی خود آزادند و در احوال شخصیه و تعلیمات دینی برطبق آیین خود عمل کنند (همان: ۲۶). از سویی، جمهوری اسلامی، سیاست خارجی خود را براساس «نفی هرگونه سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری... و روابط صلح‌آمیز متقابل با دول غیرمتحارب» قرار داده است (اصل ۱۵۲). نیز (در اصل ۱۵۴) سعادت انسان در کل جامعهٔ بشری را آرمان خود دانسته و استقلال و آزادی و حکومت حق و عدل را حق همهٔ مردم جهان شناخته است (همان: ۷۲).

در فصل سوم قانون اساسی که مربوط به «حقوق ملت» است، حقوقی مطرح شده که شبیه همان

حقوقی است که در اعلامیه حقوق بشر آمده و امروزه مجموعه‌ای از حقوق شهروندی را تشکیل می‌دهد. توجه به این حقوق که در قانون اساسی گنجانیده شده می‌تواند شناخت و بصیرت انسان را برای ایجاد ارتباط درست و منطقی با دولت و همچنین در ارتباط با افراد دیگر اجتماع، افزایش دهد و موجب سلامت و اعتدال جامعه و امنیت فراگیر اجتماعی گردد.

برخورداری مردم از حقوق مساوی فارغ از رنگ، نژاد، زبان و ... (اصل ۱۹)؛ برخورداری از حمایت قانون و همهٔ حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی چه مرد و چه زن (اصل ۲۰)؛ رعایت حقوق زن از سوی دولت در امور: رشد شخصیت و احیای حقوق مادی و معنوی او، حمایت مادران در دوران بارداری و حضانت فرزند، و حمایت از کودکان بی‌سرپرست، ایجاد دادگاه صالح برای حفظ کیان و بقای خانواده، ایجاد بیمهٔ خاص بیوگان و زنان سالخورده و بی‌سرپرست، اعطای قیمومیت فرزندان به مادران شایسته در صورت نبود ولی شرعی (اصل ۲۱)؛ مصونیت حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض (اصل ۲۲)؛ ممنوعیت تفتیش عقاید (اصل ۲۳)؛ آزادی نشریات و مطبوعات در بیان مطالب در محدوده قانون (اصل ۲۴)؛ ممنوعیت بازرسی و نرساندن نامه‌ها، ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی، افشای مخابرات تلگرافی و تلکس، سانسور، عدم مخابره و نرساندن آنها، استراق سمع و هرگونه تجسس، مگر به حکم قانون (اصل ۲۵)؛ آزادی احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و اسلامی یا اقلیت‌های دینی و عدم اجبار افراد به شرکت یا منع شرکت در آنها، مشروط به عدم نقض اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی (اصل ۲۶)؛ آزادی تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها بدون حمل سلاح مشروط به عدم مخل به مبانی اسلام (اصل ۲۷)؛ حق انتخاب شغل و موظف بودن دولت با ایجاد شرایط مساوی برای احراز مشاغل برای افراد (اصل ۲۸)؛ برخورداری از تأمین اجتماعی (بیکاری، پیری، ازکارافتادگی، حوادث و سوانح) و خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی به صورت بیمه (اصل ۲۹)؛ آموزش و پرورش و آموزش عالی رایگان (اصل ۳۰)؛ حق دارا بودن مسکن متناسب (اصل ۳۱)؛ عدم جواز دستگیری خودسرانه افراد مگر به حکم قانون (اصل ۳۲)؛ عدم تبعید افراد از محل اقامت خود یا جلوگیری از اقامت در محل مورد علاقه یا مجبورساختن به اقامت در محلی دیگر (اصل ۳۳)؛ حق دادخواهی به دادگاههای صالحه برای همهٔ افراد (اصل ۳۴)؛ حق انتخاب وکیل در دادگاهها برای طرفین دعوی (اصل ۳۵)، ممنوعیت حکم مجازات و اجرای آن جز از طریق دادگاه صالحه و به موجب قانون (اصل ۳۶)؛ اصل بر برائت بودن در مقوله جرم مگر با اثبات جرم در دادگاه صالح (اصل ۳۷)؛

ممنوعیت هرگونه شکنجه برای گرفتن اقرار یا کسب اطلاع یا اجبار کردن به شهادت، اقرار یا سوگند (اصل ۳۸)؛ ممنوعیت هتک حرمت و حیثیت افرادی که به حکم قانون دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعید شده‌اند (اصل ۳۹)؛ عدم آزادی در اعمال حق به ضرر دیگران یا تجاوز به منافع عمومی (اصل ۴۰)؛ حق تابعیت کشور (اصل ۴۱)؛ حق انتخاب تابعیت ایران برای افراد خارجی در حدود قوانین (اصل ۴۲)؛ حق مالکیت و کسب و کار مشروع (اصل ۴۶)؛ محترم بودن مالکیت شخصی مشروع (اصل ۴۷) (*قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ۱۳۷۴: ۲۷-۳۵).

این مواد که امنیت روانی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حقوقی را برای شهروندان تأمین می‌کند، همگی مؤیدات دینی از آیات و روایات و سیره عملی نبوی و علوی را پشتوانه خود دارد. از آنجا که حقوق بشر و شهروندی، فطری و خدادادی است، شریعت اسلام آن را تأیید نموده و مغایرتی با آن ندارد. این حقوق از طریق همین آموزه‌های دینی در متن قانون اساسی راه یافته است. برای اجرا و نهادینه‌سازی این حقوق در جامعه؛ افزون‌بر این‌که در سخنان امام خمینی (ره) نکات فراوانی در رابطه با حقوق شهروندی در انتخابات آزاد، آزادی بیان، عدالت اجتماعی، فرصت‌های برابر آموزشی و تعلیم و تربیت، حقوق زنان، حقوق اقلیت‌های دینی، منع تبعیض، حقوق سیاسی و اجتماعی شهروندان، حقوق اقشار ضعیف و مستمند جامعه، توصیه به دولت‌مردان بر حفظ حقوق شهروندی مطرح شده است (ر.ک. خمینی، ۱۳۷۹؛ ثواقب، ۱۳۸۹)[1]؛ از سوی قوای حاکمیتی نیز تلاش‌هایی صورت گرفته و گاه منشورهایی براساس منابع نظام حقوقی ایران یا تصویب لوایح قانونی و دیگر تدابیر حقوقی و قانونی صادر شده که به موارد مهمی از آن می‌توان اشاره کرد.

٦-۲-۲. منشور حقوق شهروندی ریاست جمهوری

در منشور حقوق شهروندی ابلاغی ریاست جمهوری وقت ایران (تاریخ انتشار ۲۹ آذرماه ۱۳۹۵)، که در ۱۲۰ ماده ذیل ۲۲ حق شهروندی فراهم شده، با هدف استیفا و ارتقای حقوق شهروندی موضوع اصل ۱۳۴ قانون اساسی، تنظیم شده و به‌منظور تدوین «برنامه و خط‌مشی دولت» برای رعایت و پیشبرد حقوق اساسی ملت ایران اعلام شده است. مواد اصلی این منشور عبارتند از: حق حیات، سلامت و

۱. در مقاله‌ای، بخشی از حقوق شهروندی از منظر امام خمینی با تأکید بر مفاهیمی چون آزادی (آزادی اندیشه، آزادی مذهب، آزادی بیان، آزادی سیاسی)، حق عدالت اجتماعی، حق امنیت، حق حیات، حق حریم خصوصی و حقوق قضایی، بررسی شده است. ر.ک. موسوی بجنوردی و مهریزی ثانی، ۱۳۹۲: ۹-۲۴.

کیفیت زندگی؛ حق کرامت و برابری انسانی؛ حق آزادی و امنیت شهروندی؛ حق مشارکت در تعیین سرنوشت؛ حق اداره شایسته و حسن تدبیر؛ حق آزادی اندیشه و بیان؛ حق دسترسی به اطلاعات؛ حق دسترسی به فضای مجازی؛ حق حریم خصوصی؛ حق تشکل، تجمع و راهپیمایی؛ حق تابعیت، اقامت وآزادی رفت وآمد؛ حق تشکیل و برخورداری از خانواده؛ حق برخورداری از دادخواهی عادلانه؛ حق اقتصاد شفاف و رقابتی؛ حق مسکن؛ حق مالکیت؛ حق اشتغال و کار شایسته؛ حق رفاه و تأمین اجتماعی؛ حق دسترسی و مشارکت فرهنگی؛ حق آموزش و پژوهش؛ حق محیط‌زیست سالم و توسعه پایدار؛ حق صلح، امنیت و اقتدار ملی (ر.ک. منشور حقوق شهروندی، ۱۳۹۵: ۱-۱۴).

در مبحث حق آزادی و امنیت شهروندی آمده است که؛ آزادی‌های فردی و عمومی شهروندان مصون از تعرض است. هیچ شهروندی را نمی‌توان از این آزادی‌ها محروم کرد. محدود کردن این آزادی‌ها تنها به قدر ضرورت و به موجب قانون، صورت می‌گیرد (ماده ۱۲). هر شهروندی حق دارد از امنیت جانی، مالی، حیثیتی، حقوقی، قضایی، شغلی، اجتماعی و نظایر آن برخوردار باشد. هیچ مقامی نباید به نام تأمین امنیت، حقوق و آزادی‌های مشروع شهروندان و حیثیت و کرامت آنان را مورد تعرض و تهدید قرار دهد. اقدامات غیرقانونی به نام تأمین امنیت عمومی به‌ویژه تعرض به حریم خصوصی مردم ممنوع است (ماده ۱۳). شهروندان حق دارند در صورت تعرض غیرقانونی به آزادی و امنیت خود، در حداقل زمان ممکن و با نهایت سهولت به مراجع و مأموران تأمین‌کننده امنیت عمومی، دسترسی داشته باشند. مراجع و مأموران مذکور باید بدون وقفه و تبعیض و متناسب با تعرض یا تهدیدی که متوجه شهروندان شده است و با رعایت قوانین، خدمات خود را ارائه دهند (ماده ۱۴) (همان: ۲-۳). در انتهای این منشور، سازوکار اجرا و نظارت بر حسن اجرای حقوق شهروندی در ۵ بند مطرح شده است. در بند دوم تأکید شده است که دستگاه‌های اجرایی تابع قوه مجریه موظف‌اند با هماهنگی دستیار ویژه رئیس جمهور در حدود صلاحیت‌های قانونی خود، با جلب مشارکت مردم، تشکل‌ها، سازمان‌های مردم‌نهاد و بخش خصوصی، ضمن جمع‌بندی و مدون‌سازی حقوق و آزادی‌های مندرج در قانون اساسی و قوانین عادی، در حوزه مسئولیت‌ها و اختیارات خود و شناسایی موارد نقض حقوق شهروندی، تدابیر و اقدامات قانونی لازم را برای تحقق این حقوق به‌ویژه از طریق تدوین و اجرای برنامه اصلاح و توسعه نظام حقوقی، آموزش، اطلاع‌رسانی و ظرفیت‌سازی و تقویت مفاهمه، گفتگو و تعامل در حوزه عمومی انجام دهند. (همان: ۱۵).

٦-۲-۳. منشور حقوقی قوۀ قضائیه

در فروردین سال ۱۳۸۸ نیز بخشنامه‌ای از سوی ریاست قوه قضائیه صادر شد که از آن به «منشور بزرگ حقوقی» هم تعبیر شده و مبنای تصویب قانونی موسوم به «قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی» شد. این قانون، قانون شهروندی در حوزۀ قضایی بود. هدف از تنظیم بخشنامه، تأکید بر حفظ کرامت و ارزش والای انسانی، احترام به آزادی‌های مشروع و حقوق شهروندی و رعایت اصول و ارزش‌های اسلامی ذکر شده بود که عملی شدن آن در گرو اقدام‌های صحیح و عادلانۀ مسؤولان قضایی، انتظامی و اطلاعاتی کشور به‌شمار آمده است. در این قانون، بر اصولی تصریح شده نظیر؛ ۱. قانون‌مداری و پیشگیری از سوءاستفاده از قدرت؛ ۲. رعایت اصول حقوقی پیشرفته و موازین حقوقی شناخته شده مورد اجماع ملل متمدن به‌ویژه قانونمندی بزه و کیفر و اصل برائت و آثار آن؛ ۳. امنیت‌بخشی به جامعه، پیشگیری از احساس و بروز ناامنی و آنارشیسم اجتماعی؛ ۴. توجه به حقوق دفاعی متهم و تسهیل تضمین دسترسی افراد به عدالت؛ ۵. توجه به رعایت موازین اسلامی، حفظ کرامت و حیثیت بشری، به‌ویژه رعایت اصول حقوق بشر قضایی؛ ۶. تأکید بر کشف جرایم به‌صورت علمی و بی‌اعتباری دلایل کشف‌شده به شیوه‌های نامتعارف و غیرقانونی؛ ۷. تأکید نظارت بر ضابطان به‌وسیلۀ دادرسان و مقام‌های قضایی و تشویق یا تنبیهی به‌جا و مناسب آنان. در واقع اساس قانون ۱۳۸۳ در زمینۀ رعایت حقوق متهم است و بر اصل قانونی بودن جرم، منع بازداشت خودسرانه، اصل قانونی و شخصی بودن مجازات، رعایت کرامت انسانی متهم، منع شکنجه، حقِّ داشتن وکیل، رعایت حریم خصوصی متهم، مصونیت اموال شخصی او، تأکید کرده است (گودرزی، ۱۳۸۴: ۱۰۹؛ رستمی، ۱۳۹۲: ۱۵۷-۱۵۸).

با این وجود، روند ارتقاء حقوق شهروندی در کشور شتاب مطلوبی نداشته و این نکته مورد توجه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی نیز بوده و در سال ۱۳۸۸ چگونگی ارتقاء سطح حقوق شهروندی در برنامه پنجم توسعه را بررسی کرد. در گزارش‌هایی که خبرگزاری‌ها (ایسنا و خانه ملت) منتشر کردند، دفتر مطالعات سیاسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به این مطلب اشاره کرد که برای اداره مطلوب کشور باید به اصولی مانند اجرای قانون، شفافیت، پاسخ‌گویی در اداره امور عمومی، احترام به حقوق شهروندی، مشارکت دادن همه شهروندان در تصمیمات مؤثر در زندگی آنها و امثال اینها توجه ویژه‌ای صورت پذیرد. سپس ضمن تصریح بر این‌که حقوق شهروندی از مقولات مهم حقوقی است که در قانون اساسی کشور نیز به آن پرداخته شده است؛ اما تأیید کرده که در عمل و

اجرا با وجود تلاش‌هایی که صورت گرفته، کماکان موانعی وجود دارند که در مسیر احیای کامل حقوق شهروندی در کشور مشکلاتی را پدید آورده‌اند، موانعی مانند وجود ابهامات و قیودی در متن قوانین که سبب برخوردهای سلیقه‌ای و تفسیرهای متفاوت از این قوانین شده‌اند.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مغفول ماندن مسؤولیت ریاست جمهوری در اجرای حقوق شهروندی، عدم نهادینه شدن حقوق شهروندی، غفلت از فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی کافی در جامعه و نبود نظارت مستمر، دقیق، فعال و پاسخگو در این زمینه را به‌عنوان منشاء مشکلات حقوق شهروندی نام می‌برد. آن‌گاه راه‌کارهایی را برای رفع موانع مطرح شده و ارتقاء سطح حقوق شهروندی در جامعه پیشنهاد می‌دهد از جمله؛ اعمال سیاست‌هایی نظیر شفاف‌سازی قوانین، نهادینه کردن حقوق شهروندی در جامعه و فرهنگ‌سازی مناسب، استفاده از نهادهای مدنی و سازمان‌های غیردولتی و ایجاد نظام کنترلی دقیق و اصلاح مسیر دادرسی‌ها.

در پایان این گزارش چند پیشنهاد در برنامه پنجم توسعه کشور به هدف ارتقاء بیش از پیش سطح حقوق شهروندی در جامعه گنجانیده شده بدین‌شرح:

۱. ایجاد تشکیلات دفاع از حقوق شهروندی در قوه مجریه؛
۲. ایجاد تشکیلات قضایی ویژه برای رسیدگی به این نوع جرائم و تخلفات؛
۳. شفاف‌سازی قوانین مربوط به حقوق شهروندی؛
۴. فرهنگ‌سازی، اطلاع‌رسانی و آموزش حقوق شهروندی از طریق مراکز آموزشی و رسانه ملی (حقوق شهروندی و ارتقای آن در برنامه پنجم توسعه کشور، ۱۳۸۸).

۷-۲. رابطه حقوق شهروندی و امنیت اجتماعی[1]

امنیت[2] از ریشه لاتین Securus از نظر لغوی به‌معنای ایمن شدن، درامان بودن، بی‌بیمی (معین، ۱۳۷۱: ۱/ ۳۵۴)، ایمنی، آرامش و آسودگی (عمید، ۱۳۶۳: ۱۹۸)، نداشتن دلهره و دغدغه است. رهایی از تشویش، اضطراب، ترس یا احساس آرامش و اطمینان خاطر از عدم تعرض به جان، مال، کار و دیگر حقوق انسانی است که یکی از ضرورت‌های زندگی فردی و اجتماعی است (ر.ک. نصری، ۱۳۸۱: ۱۱۵؛ محسنی، ۱۳۸۱: ۴). از این منظر، امنیت دارای دو بُعد ایجابی و سلبی است. از بُعد ایجابی عبارت است از فراهم نمودن زمینه‌ها و امکانات لازم به‌منظور گسترش نوعی روحیه آرامش و

1. Social Security
2. Security

اطمینان‌بخش برای شهروندان و در بُعد سلبی عبارت است از فقدان هرگونه تهدید جانی، مالی و روحی از سوی محیط‌های داخلی و خارجی (محسنی، ۱۳۸۱: ۴). امنیت اجتماعی که ذیل امنیت ملی[1] بررسی می‌شود، از مهم‌ترین نوع امنیت و از عناصر حیاتی انسان‌ها به‌شمار می‌رود و شامل گونه‌های امنیت شغلی، قضایی، سیاسی، اقتصادی، اداری، روحی، اخلاقی، بهداشتی و همچنین دربرگیرنده ثبات و نظم واقعی و عقلانی در اجتماع است (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۶۱: ۵۰؛ رجبی، ۱۳۸۲: ۱۴).

امنیت اجتماعی نخستین بار و به‌صورت منسجم توسط باری بوزان[2] مطرح شد (بوزان، ۱۳۷۸: ۱۴۵). او امنیت اجتماعی را به پنج دسته: امنیت نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی تقسیم کرده است. از نظر بوزان، امنیت اجتماعی به قابلیت حفظ الگوهای سنتی زبان، فرهنگ، مذهب، هویت، عرف ملی با شرایط قابل قبولی از تحول مربوط است (همان: ۳۴؛ نصری، ۱۳۸۱: ۱۲۵). مولر هم‌سو با بوزان، امنیت اجتماعی را عبارت از توان یک جمع (خاص) برای پاسداری از ویژگی‌های اساسی خودشان در برابر تهدیدات واقعی یا فرضی می‌داند (نصری، ۱۳۸۱: ۱۲۶). امنیت اجتماعی را از حیث شمول و فراگیری می‌توان امنیت عمومی به‌شمار آورد که حوزه‌های امنیت جمعی و گروهی را پوشش می‌دهد. هر جامعه‌ای وظیفه دارد این آرامش و آسودگی خاطر یا همان امنیت اجتماعی را برای شهروندان خویش ایجاد کند. امنیت اجتماعی بیانگر ارتباط و پیوند نزدیک میان امنیت دولت و جامعه است و در تأمین آن، هم افراد و هم دولت به همراه یکدیگر شریک هستند. امنیت دولت دربرگیرنده «حاکمیت» به‌عنوان معیار نهایی خود است؛ اما امنیت اجتماعی دربرگیرنده «هویت» است و هر دو بر بقا دلالت دارند. جامعه شامل هویت و ذهنیت فردی اجتماعات و آن افرادی است که خود را به‌عنوان اعضای یک اجتماع یا جامعه خاص می‌شناسند. این امر باعث می‌شود که امنیت اجتماعی به‌عنوان امنیت جامعه یا گروه‌ها و جمع‌های شکل‌دهنده جامعه درک و فهم شود (نویدنیا، ۱۳۸۲: ۶۱ و ۶۲).

تدوین حقوق شهروندی و به‌کاربستن آن، یکی از امکاناتی است که به بهبودی شرایط و سامانه زندگی کمک می‌کند و فرصتی است برای رهایی نسبی از تهدیدات و مقدمه‌ای است برای برقراری امنیت و انتظام اجتماعی. یکی از شرایط شهروندی شناخت حقوق و تکالیف خود در جامعه مدنی و عمل نمودن به آن است. رعایت حقوق شهروندی عاملی در جهت فراهم‌سازی زمینه رشد شخصیت فردی و اجتماعی خواهد شد. حقوق شهروندی رابطه نزدیکی با جایگاه حاکمیت دارد. اگر حقوق

1. National Security
2. Barry Buzan

شهروندی در جامعه نهادینه شده باشد رابطه مردم و حاکمیت از استحکام برخوردار خواهد بود و اگر چنین نباشد به تزلزل دچار می‌شود. حقوق شهروندی رابطه منطقی دولت و مردم را تعریف می‌کند و تکالیف و وظایف هر کدام را نسبت به دیگری مشخص می‌سازد. تدوین حقوق شهروندی، اجرای درست و به‌هنگام آن در سطح جامعه، آگاهی شهروندان از مفاد آن و آموزش مستمر آنان به شیوه‌های مختلف، از بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی، ناهنجاری‌ها، بزه‌کاری‌ها و به‌هم‌ریختگی سامان اجتماعی جلوگیری می‌کند و ضریب امنیت اجتماعی را افزایش می‌دهد. زیرا افراد آگاه به حقوق شهروندی به خود اجازه نمی‌دهند امنیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و روحی و روانی افراد و جامعه را مختل سازند و به حقوق دیگران تجاوز کنند. رعایت حقوق شهروندی که در قوانین اساسی کشورها تدوین شده و تقویت امنیت اجتماعی و نهادینه شدن تدریجی آن، به استحکام بنیان‌های جامعه می‌انجامد که آحاد آگاه و ملتزم آن در چنین جامعه‌ای احساس امنیت همه‌جانبه می‌کنند.

۳. نتیجه‌گیری

براساس آنچه در این مقاله مطرح شد به‌دست آمد که در جمهوری اسلامی مجموعه‌ای مدون تحت عنوان حقوق شهروندی وجود دارد و مبانی حقوق در این نظام منبعث از فقه پویا و کارآمد شیعی و وجود نهادهای قانونگذاری و حقوقی و قضایی، ظرفیت لازم را برای تبیین و تدوین هرچه شایسته‌تر آن دارد. نکته مهم‌تر، به‌فعلیت درآوردن این حقوق در عرصه اجتماع است که به‌صورت یک کنش رفتاری در سبک زندگی شهروندان متجلی شود و بستر لازم را برای گسترش امنیت اجتماعی فراهم کند. به لحاظ اهمیت این مقوله، از دیرباز حقوق بشر و حقوق شهروندی در میان اندیشمندان مورد گفتگو بوده است که در سطح ملی، قوانین اساسی کشورها و در سطح بین‌المللی، اعلامیه حقوق بشر و کنوانسیون‌های متعدد درباره حقوق گروههای مختلف انسانی، به آن پرداخته‌اند. حقوق شهروندی از جمله دستاوردهای مثبت بشری است که در بسیاری از موارد مورد تأیید دین اسلام نیز بوده است. حقوق بشر ناظر به حقوق فطری انسان آزاد است و تضمین آن در جهت تأمین حقوق و آزادی‌های اساسی انسان دارای اهمیتی فوق‌العاده است و خداوند آن را در محور تشریع خود قرار داده است. آگاهی شهروندان از حقوق شهروندی می‌تواند مبنای تعهد آنان به انجام تکالیف شهروندی باشد. تمام افراد در نظام شهروندی دارای حقوق و احترام، همچنین دارای مسئولیت متقابل نسبت به یکدیگر هستند که رعایت آن یک التزام و عامل حفظ منزلت آنان است. بنابراین، شهروندان باید حق و تکالیف

خود را شناخته و در فرایندی تعاملی، مسئولیت‌ها و تکالیف متقابل برخاسته از مفهوم شهروندی را ایفا کنند. قانون اساسی جمهوری اسلامی بخش عمده‌ای از حقوق شهروندی را برای مردم ایران مشخص کرده که در آن وظایف و مسئولیت‌های مردم نسبت به دولت و تعهدات و مسئولیت‌های دولت نسبت به شهروندان روشن شده است. در این قانون همان‌طور که مردم نسبت به دین و معتقدات، سرزمین، حیات جمعی، محیط زیست، پرداخت مالیات، خدمت نظام وظیفه، رعایت قوانین و مقررات و وظایف شهروندی، مسئولیت دارند و می‌بایست با آگاهی از این وظایف، در امور جامعه مشارکت فعال داشته باشند؛ دولت نیز متعهد است که پاسدار رعایت حقوق شهروندان بوده و بسترها و زمینه‌های لازم را برای نهادینه شدن حقوق شهروندی فراهم سازد. تدوین اصولی این حقوق و اجرای شفاف، مستمر و دوجانبه آن از سوی حاکمیت و مردم ، که به‌منزله بخشی از رفتار و کنش اجتماعی آنان درآید، به تثبیت و نهادینه شدن امنیت اجتماعی در جامعه می‌انجامد که از بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی و قانون‌گریزی و بی‌مسئولیتی جلوگیری خواهد کرد. هم‌چنین با پرورش شهروندانی مسئولیت‌پذیر و پایبند به قانون و حقوق شهروندی، دامنه بسیاری از اقدامات کنترلی و انتظامی از سوی قوه قهریه کاسته خواهد شد. نهادهای حاکمیتی نیز با آگاهی از مطالبه‌گری و هوشمندی شهروندان خویش، التزام خود را به رعایت قانون و حقوق شهروندی افزایش داده و از ورود به زمینه‌های فسادپذیری و رفتارهای مغایر با قانون پرهیز خواهند کرد.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

کتابنامه

آقابخشی، علی (۱۳۶۶). *فرهنگ علوم سیاسی*. چ ۲، بی‌جا: بهرنگ.

اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره (۱۳۶۱). *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره اول و دوم مجلس شورای ملی)*. تهران: گستره.

احمدزاده، مصطفی (۱۳۸۴). «حقوق شهروندی». *اندیشه حوزه*، دانشگاه علوم رضوی، س ۱۱، ش ۵۶، ۴۳-۵۳.

ارسطو (۱۳۶۴). *سیاست*. ترجمه حمید عنایت، چ ۴، تهران: چاپخانه سپهر.

ارمه، گی (۱۳۷۶). *فرهنگ و دموکراسی*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.

افلاطون (۱۳۶۸). *جمهور*. ترجمه فؤاد روحانی، چ ۵، تهران: علمی و فرهنگی.

الهی‌زاده، محمدحسن و حبیب حیاری (۱۳۹۳). «ساختار قدرت سیاسی پهلوی دوم و تأثیر آن در بروز انقلاب اسلامی». *پژوهش تاریخ*، دوره ۵، ش ۱ (پیاپی ۱۴)، ۲۵-۵۰.

امامی، حسن (۱۳۸۴). *حقوق مدنی*. چ ۱۸، تهران: اسلامیه.

امیرارجمند، سعید (۱۳۸۳). «قانون اساسی». *انقلاب مشروطیت*. گروه نویسندگان، ترجمه پیمان متین، تهران: امیرکبیر.

بوزان، باری (۱۳۷۸). *مردم، دولت‌ها و هراس*. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

بی‌قامت کهریز، یوسف (۱۳۹۷). «حقوق شهروندی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد بین-المللی». *فقه، حقوق و علوم جزا*، س ۳، ش ۸، ۱۳-۲۶.

پازارگاد، بهاءالدین (۱۳۵۹). *تاریخ فلسفه سیاسی*. چ ۴، بی‌جا: زوار.

پروین، خیرالله و علی‌اصغر فرج‌پور اصل مرندی (۱۳۹۴). «ریشه‌های حقوق شهروندی مذکور در قانون اساسی در شریعت اسلام». *مطالعات حقوق بشر اسلامی*، س ۴، ش ۸، ۴۳-۶۲.

پروین، فرهاد (۱۳۸۷). «حقوق شهروندی در سیره نبوی و در حقوق ایران». *پژوهشهای اجتماعی اسلامی*، ش ۷۲، ۸۹-۱۱۸.

پژوهنده، محمدحسین (۱۳۷۶). «مدنیت و شهروندی در جامعه». *اندیشه حوزه*، س ۳، ش ۲و۳، ۱۵۴-۱۹۶.

پللو، روبر (۱۳۸۹). *شهروندی و دولت*. ترجمه ابوالقاسم قاضی، تهران: دانشگاه تهران.

تقی‌لو، فرامرز (۱۳۸۶). «تنوع قومی، سیاست چندفرهنگی و الگوی شهروندی: بررسی موردی ایران معاصر». *فصلنامه مطالعات راهبردی*، س ۱۰، ش ۱ (پیاپی ۳۵)، ۹-۳۱.

توسلی، غلام‌عباس و محمود نجاتی حسینی (۱۳۸۳). «واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران». *جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۵، ش ۲، ۳۲-۶۲.

توسلی رکن‌آبادی، مجید و مختار نوری (۱۳۹۵). «جامعه‌شناسی عدم امکان شکل‌گیری حقوق شهروندی در گفتمان‌های سیاسی معاصر ایران». *مطالعات سیاسی*، س ۸، ش ۳۱، ۱-۲۴.

ثواقب، جهانبخش (۱۳۸۹). *جلوه‌هایی از اندیشه سیاسی امام خمینی(ره)*. قم: حبیب.

ثواقب، جهانبخش (۱۳۹۰). *تأملی در سیره علوی در دوران خلافت*. قم: حبیب.

جعفری، علی‌اکبر (۱۳۹۷). «وضعیت و جایگاه حقوق شهروندی در رژیم پهلوی». سایت مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۵ اردیبهشت.

جمشیدیان، مجید (۱۳۸۳). *در مسیر آشنایی با شهر و شهروندی*. تهران: سازمان فرهنگی و هنری.

جهانگیر، زهرا و محمدکاظم کاوه پیشقدم (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی جایگاه حقوق شهروندی زنان در قانون اساسی و منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران». *زن و جامعه*، س ۱۰، ش ۲، ۱۱۹-۱۴۸.

حسام، فرحناز (۱۳۸۲). «هویت شهروندی». *ماهنامه شهرداری‌ها*، دوره جدید، س ۵، ش ۵۱، ۱۱-۱۳.

حقوق شهروندی و ارتقای آن در برنامه پنجم توسعه کشور (۱۳۸۸). دفتر مطالعات سیاسی مجلس شورای اسلامی، *خانه ملت*؛ خبرگزاری مجلس شورای اسلامی، دوشنبه ۱۲ مهر.

خاتمی، محمد (۱۳۷۸). *از دنیای شهر تا شهرِ دنیا؛ سیری در اندیشهٔ سیاسی غرب*. چ ۷، تهران: نی.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۰). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.

دهقان، ابوالحسن (۱۳۵۳). *ماگناکارتا یا منشور کبیر*. چ ۲، شیراز: دانشگاه پهلوی[شیراز].

رجبی، محمود (۱۳۸۲). «درآمدی بر احساس امنیت در بستر امنیت عینی». *پژوهش‌های دانش انتظامی*، ش ۱۷، ۷-۲۸.

رستمی، ثریا (۱۳۹۲). «حقوق شهروندی و آزادی‌های مشروع». *پژوهشنامه فقه اسلامی و مبانی حقوق*، س ۱، ش ۱، ۱۴۱-۱۶۲.

رضایی‌پور، آرزو (۱۳۸۵). *مجموعه کامل قوانین و مقررات حقوق شهروندی*. تهران: آریان.

روشن، محمد؛ بیرانوند، رضا و حسین یاراحمدی (۱۳۹۳). «حقوق شهروندی، پیشینه و جایگاه آن در مدیریت پلیس». *بصیرت و تربیت اسلامی*، س ۱۱، ش ۳۰، ۱۱۱-۱۳۸.

ساکت نالکیاشری، محمد و مهدی ساکت نالکیاشری (۱۳۸۸). «امر قدسی و مبانی نظری حقوق شهروندی از دیدگاه سنت». برگرفته از سایت.

سامی، علی (۱۳۴۸). *پایتخت شاهنشاهان هخامنشی*. شیراز: دانشگاه شیراز.

سامی، علی (۱۳۷۵). *پاسارگاد پایتخت و آرامگاه کوروش هخامنشی (ذوالقرنین)*. به‌کوشش و بازنگری غلامرضا وطن‌دوست، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.

شایان‌مهر، علیرضا (۱۳۹۱). *دایرةالمعارف تطبیقی علوم اجتماعی*. تهران: کیهان.

شریعت‌پناهی، قاضی (۱۳۸۲). *بایسته‌های حقوق اساسی*. تهران: میزان.

صادق‌خانی، نورالله؛ جعفری، محمدجواد و ایرج رنجبر (۱۳۹۹).، «تحلیل حقوق شهروندی در قانون اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی ایران». *تاریخ پزشکی*، ش ۴۲، ۲۰۹-۲۲۳ و با تغییراتی در: *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، س ۳، ش ۳ (پیاپی ۱۱)، ۱۳۲۲-۱۳۴۱.

صدری افشار، غلامحسین (۱۳۸۱). *فرهنگ معاصر فارسی*. ویراست چهارم، تهران: فرهنگ معاصر.

طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۶۱). *آزادی‌های عمومی و حقوق بشر*. تهران: دانشگاه تهران.

عالم، عبدالرحمن (۱۳۸۷). *تاریخ فلسفه سیاسی غرب (در عصر جدید و سدهٔ نوزدهم)*. چ ۱۱، تهران: وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

عباسیان، پیمان و سمانه اسماعیلی (۱۳۹۵). «بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر در میزان آگاهی افراد از حقوق شهروندی». *مطالعات تطبیقی حقوق بشر*، ش ۲، ۹۵-۱۱۶.

عمید، حسن (۱۳۶۳). *فرهنگ فارسی*. تهران: امیرکبیر.

عنایت، حمید (۱۳۶۴). مقدمه بر: *سیاست ارسطو*. تهران: چاپخانه سپهر.

غیاثوند، احمد (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی شهروندی در ایران؛ فرصت‌ها و تهدیدهای آن». *فصلنامه علوم اجتماعی*، ش ۶۸، ۱۱۹-۱۵۱.

فقیه حبیبی، علی (۱۳۹۸). «انقلاب اسلامی و تحول مفهومی حقوق شهروندی در ایران». *جستارهای سیاسی معاصر*، س ۹، ش ۳، ۱۶۳-۱۸۵.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۵). چ ۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

قربان‌زاده، حسین (۱۳۸۵). حفظ حقوق شهروندی در پرتو اصول حاکم بر داوری منصفانه. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۰). *مبانی حقوق عمومی*. تهران: میزان.

کاستلز، استفن و آلیستر دیویدسون (۱۳۸۲). *شهروندی و مهاجرت؛ جهانی شدن و سیاست تعلق*. ترجمه فرامرز تقی‌لو، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

کریمی، بهمن (۱۳۳۴). *اصول علم مدن، قانون اساسی و متمم آن...* . تهران: اقبال.

گزیده‌ای از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی حقوق بشر (۱۳۸۱). تهیه و تنظیم مرکز مطالعات حقوق بشر، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.

گلزاده غفوری، علی (۱۳۶۰). *اسلام و اعلامیه جهانی حقوق بشر*. چ ۳، تهران: الفتح.

گنجوری، هومن (۱۳۹۰). «حقوق شهروندی در نظام حقوقی ایران». *آفتاب*، چهارشنبه، ۲ آذر.

گودرزی بروجردی، محمدرضا (۱۳۸۵). *سیاست جنایی قضایی*. به سفارش معاونت حقوقی و توسعهٔ قضایی قوه قضائیه، چ ۲، بی‌جا: سلسبیل.

گولد، جولیوس و ویلیام ل. کولب (۱۳۷۴). *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه محمدجواد زاهدی مازندرانی، تهران: پیام.

محسنی، رضاعلی (۱۳۸۸). «تحلیل جامعه‌شناختی امنیت اجتماعی و نقش آن در کاهش جرم و آسیب‌های اجتماعی». *نظم و امنیت اجتماعی*، س ۲، ش ۴، ۱-۲۳.

محسنی، رضاعلی (۱۳۸۹)، «ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی؛ راه‌کارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی»، *مطالعات سیاسی*، س۳، ش ۱۰، ۱۱۷-۱۴۴.

معاونت تحقیقات، آموزش و حقوق شهروندی معاونت حقوقی ریاست جمهوری (تهیه و تنظیم) (۱۳۹۰). *حقوق شهروندی (مجموعه مقالات ۱)*. تهران: ریاست جمهوری، معاونت تحقیقات، آموزش و حقوق شهروندی.

معین، محمد (۱۳۷۱). *فرهنگ فارسی*. چ ۸، تهران: امیرکبیر.

«منشور حقوق شهروندی» (۱۳۹۵). بیانیه حسن روحانی رئیس جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۹۵/۹/۲۹، برگرفته از سایت.

موسوی بجنوردی، محمد و محمد مهریزی ثانی (۱۳۹۲). «حقوق شهروندی از نگاه امام خمینی (س)». *پژوهشنامه متین*، س ۱۵، ش ۶۱، ۱-۲۴.

ناصرزاده، هوشنگ (گردآورنده) (۱۳۷۲). *اعلامیه جهانی حقوق بشر*. تهران: جهاد دانشگاهی.

ناظم‌الاسلام کرمانی، محمدبن علی (۱۳۸۴). *تاریخ بیداری ایرانیان*. چ ۷، تهران: امیرکبیر.

نصری، قدیر (۱۳۸۱). «معنا و ارکان جامعه‌شناسی امنیت». *تحقیقات استراتژیک*، ش ۲۶، ۱۱۲-۱۳۳.

نوابخش، مهرداد (۱۳۸۵). «بررسی مفهوم شهر و شهروند از دیدگاه جامعه‌شناسی». *جامعه‌شناسی*، س ۲، ش ۱ (پیاپی ۵)، ۱۱-۳۰.

نورمحمدی، ریحانه؛ فرزانه‌پور، حسین و سمیه حمیدی (۱۴۰۲). «ناکامی تحقق حقوق شهروندی در پهلوی دوم و تأثیر آن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی». *پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، س ۱۳، ش ۴۶، ۱۵۳-۱۷۱.

نویدنیا، منیژه (۱۳۸۲). «درآمدی بر امنیت اجتماعی». *مطالعات راهبردی*، دوره ۶، ش ۱۹، ۵۵-۷۲.

Entekhab. ir/professionalnews site.

References

A Selection of the Most Important International Human Rights Documents (2002). Prepared and Organized by the Center for Human Rights Studies, Tehran: University of Tehran, Faculty of Law and Political Sciences. (In Persian)

Abbasian, P. and S. Esmaeili (2016). "Investigation of Social and Cultural Factors Affecting the Level of Awareness of Individuals about Citizenship Rights". Comparative Human Rights Studies, 2, 95-116. (In Persian)

Aghabakshi, A. (1987). Political Science Culture. 2nd edition, Bija: Behrang. (In Persian)

Ahmadzadeh, M. (2005). "Citizenship Rights". Andisheh Hawza, Razavi University of Sciences, 11(56), 43-53. (In Persian)

Alam, A. (2008). History of Western Political Philosophy (in the Modern Era and the Nineteenth Century). 11th edition, Tehran: Ministry of Foreign Affairs, Office of Political and International Studies. (In Persian)

Amid, H. (1983). Persian Language. Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian)

Amir-Arjomand, S. (2004). "Constitution". Constitutional Revolution. Group of Authors, Translated by P. Matin, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)

Aristotle (1984). Politics. Translated by; Hamid Enayat, 4th edition, Tehran: Sepehr Press. (In Persian)

Armeh, G. (1997). Culture and Democracy. Translated by; Morteza Saqibfar, Tehran: Qoqnos. (In Persian)

Biqamat Kahriz, Y. (2018). "Citizenship Rights in the Constitution of the Islamic Republic of Iran and International Documents". Jurisprudence, Law and Criminal Sciences, 3(8), 13-26. (In Persian)

Bozan, B. (2000). People, States and Fear. Tehran: Strategic Studies Research Institute.

Castells, S. and A. Davidson (2003). Citizenship and Immigration; Globalization and the Politics of Belonging. Translated by F. Taghiloo, Tehran: Strategic Studies Research Institute. (In Persian)

"Citizens' Rights Charter" (2016). Statement by Hassan Rouhani, President of the Islamic Republic of Iran, approved on 29/9/2016, taken from the website. (In Persian)

Citizenship Rights and Their Promotion in the Fifth National Development Plan (2009). Political Studies Office of the Islamic Consultative Assembly, Khaneh Mellat; Islamic Consultative Assembly News Agency, Monday, October 12. (In Persian)

Dehghan, A. (2004). Magna Carta or the Great Charter. 2nd edition, Shiraz: shiraz University. (In Persian)

Dehkhoda, A. (2001). Dehkhoda Dictionary. Tehran: University of Tehran. (In Persian)

Deputy for Research, Education and Citizenship Rights, Deputy for Legal Affairs of the Presidency (Prepared and Organized) (2011). Citizenship Rights (Collection of Articles 1). Tehran: Presidency, Deputy for Research, Education and Citizenship Rights. (In Persian)

Elahizadeh, M. H. and H. Hayyari (2014). "The Structure of Political Power of the Second Pahlavi Dynasty and Its Impact on the Emergence of the Islamic Revolution". History Research, 5 (1), 25-50. (In Persian)

Emami, H. (2005). Civil Law. 18th edition, Tehran: Islamiyeh. (In Persian)

Enayat, H. (1985). Introduction to: Aristotle's Politics. Tehran: Sepehr Press. Entekhab. ir/professionalnews site. (In Persian)

Etehadiyeh (Nizam-Mafi), M. (1982). The Origin and Development of Constitutionalist Political Parties. Tehran: Gostareh. (In Persian)

Faghih Habibi, A. (2019). "The Islamic Revolution and the Conceptual Evolution of Citizenship Rights in Iran". Contemporary Political Essays, 9 (3), 163-185. (In Persian)

Ganjouri, H. (2011). "Citizenship Rights in the Legal System of Iran". Aftab. (In Persian)

Ghiyathvand, A. (2016). "Typology of Citizenship in Iran; Its Opportunities and Threats". Quarterly Journal of Social Sciences, 68, 119-151. (In Persian)

Ghorbanzadeh, H. (2006). Preserving Citizenship Rights in the Light of the Principles Governing Fair Arbitration. Master's Thesis, Tehran: Imam Sadeq University. (In Persian)

Golzadeh Ghafouri, A. (2001). Islam and the Universal Declaration of Human Rights. 3rd edition, Tehran: Al-Fath. (In Persian)

Goodarzi Boroujerdi, M. R. (2006). Criminal Judicial Policy. By order of the Legal and Judicial Development Office of the Judiciary, 2nd edition, Bija: Salsabil. (In Persian)

Gould, J. and W. L. Kolb (1995). Dictionary of Social Sciences. Translated by; M. J. Zahedi Mazandarani, Tehran: Payam. (In Persian)

Hessam, F. (2003). "Citizenship Identity". Municipalities Monthly, New Edition, 5 (51), 11-13. (In Persian)

Jafari, A. A. (2018). "The Status and Position of Citizenship Rights in the Pahlavi Regime". Islamic Revolution Documents Center Website, May 6, 2014. (In Persian)

Jahangir, Z. and M. K. Kaveh Pishqadam (2019). "Comparative Study of the Status of Women's Citizenship Rights in the Constitution and the Charter of Citizens' Rights of the Islamic Republic of Iran". Women and Society, 10 (2), 119-148. (In Persian)

Jamshidian, M. (2004). On the Path to Familiarity with the City and Citizenship. Tehran: Cultural and Artistic Organization. (In Persian)

Karimi, B. (2005). Principles of Civil Law, the Constitution and its Amendments... . Tehran: Eqbal. (In Persian)

Katouzian, N. (2001). Fundamentals of Public Law. Tehran: Mizan.

Khatami, M. (2000). From the City World to the City of the World; A Journey in Western Political Thought. 7ed., Tehran: Ney. (In Persian)

Moein, M. (1992). Persian Dictionary. 8ed., Tehran: Amir Kabir. (In Persian)

Mohseni, R. A. (2009), "Dimensions and Analysis of Citizenship Rights; Solutions for Training and Educating Citizenship Rights", Political Studies, 3 (10), 117-144. (In Persian)

Mohseni, R. A. (2009). "Sociological Analysis of Social Security and Its Role in Reducing Crime and Social Damages". Social Order and Security, 2 (4), 1-23. (In Persian)

Mousavi Bojnourdi, M. and Mehrizi Thani, M. (2013). "Citizens' Rights from the Perspective of Imam Khomeini (AS)". Matin Journal, 15 (61), 1-24. (In Persian)

Nasri, Gh. (2002). "Meaning and Elements of the Sociology of Security". Strategic Research, 26, 112-133. (In Persian)

Nasserzadeh, H. (compiler) (1993). Universal Declaration of Human Rights. Tehran: Jihad Daneshgaghi. (In Persian)

Navidnia, M. (1382). “An Introduction to Social Security”. Strategic Studies, 6 (19), 55-72. (In Persian)

Nawabakhsh, M. (2006). "Investigation of the Concept of City and Citizen from a Sociological Perspective". Sociology, 2 (1), 11-30. (In Persian)

Nazim-ol-Islam Kermani, M. (2005). History of Iranian Awakening. 7th edition, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)

Noormohammadi, R.; Farzanehpour, H. and S. Hamidi (1402). “The Failure to Realize Citizenship Rights in the Second Pahlavi Dynasty and Its Impact on the Formation of the Islamic Revolution”. Islamic Revolution Research Journal, 13 (46), 153-171. (In Persian)

Pajouhandeh, M. H. (2007). “Civilization and Citizenship in Society”. Andisheh Hawza, 3 (2-3), 154-196. (In Persian)

Parvin, F. (2008). “Citizenship Rights in the Prophetic Tradition and in Iranian Law”. Islamic Social Research, 72, 89-118. (In Persian)

Parvin, Kh. and A. A. Faraj-Pour Asl-Marandi (2015). "Roots of Citizenship Rights Mentioned in the Constitution in Islamic Sharia". Islamic Human Rights Studies, 4 (8), 43-62. (In Persian)

Pazargad, B. (2000). History of Political Philosophy. 4 ed., Bija: Zovar. (In Persian)

Plato (1989). The Republic. Translated by Fuad Rouhani, 5th edition, Tehran: Elmi and Farhangi. (In Persian)

Pololu, R. (2009). Citizenship and the State. Translated by A. Ghazi, Tehran: University of Tehran. (In Persian)

Rajabi, M. (2003). "An Introduction to the Sense of Security in the Context of Objective Security". Research on Law Enforcement Science, 17, 7-28. (In Persian)

Rezaipour, A. (2006). Complete Collection of Laws and Regulations on Citizens' Rights. Tehran: Arian. (In Persian)

Rostami, S. (2013). "Citizenship Rights and Legitimate Freedoms". Research Journal of Islamic Jurisprudence and Fundamentals of Law, 1(1), 141-162. (In Persian)

Roushan, M.; Beiranvand, R. and H. Yarahmadi (2014). "Citizenship Rights, Its Background and Position in Police Management". Basirat and Tarbiyat Islami. 11(30), 111-138. (In Persian)

Sadegh-Khani, N.; Jafari, M. J. and I. Ranjbar (2010)., "Analysis of Citizen Rights in the Constitutional Law and the Islamic Republic of Iran". Medical History, 42, 209-223 and with some changes in: Political Sociology of Iran, 3 (3) 1993-1998. (In Persian)

Sadri-Afshar, Gh. H. (2002). Contemporary Persian Culture. 4th edition, Tehran: Contemporary Culture. (In Persian)

Saket Nalkiyashari, M. and M. Saket Nalkiyashari (2009). "The Sacred Order and Theoretical Foundations of Citizens' Rights from the Perspective of Tradition". Taken from the website. (In Persian)

Sami, A. (1996). Pasargad, the Capital and the Tomb of Cyrus the Achaemenid (Zulqarnain). With the Effort and Revision of Gh. Vatan-Doost, Shiraz: Foundation for Persian Studies. (In Persian)

Sami, A. (2010). Capital of the Achaemenid Shahs. Shiraz: Shiraz University. (In Persian)

Savagheb, J. (2010). Manifestations of Imam Khomeini's Political Thought. Qom: Habib. (In Persian)

Savagheb, J. (2011). A Reflection on the Alawi Character during the Caliphate. Qom: Habib. (In Persian)

Shariat-Panahi, Q. (2003). The Essentials of Basic Law. Tehran: Mizan. (In Persian)

Shayan-Mehr, A. (2012). Comparative Encyclopedia of Social Sciences. Tehran: Kayhan. (In Persian)

Tabatabaei Moatamani, M. (1982). Public Freedoms and Human Rights. Tehran: University of Tehran. (In Persian)

Taghilou, F. (2007). "Ethnic Diversity, Multicultural Policy and Citizenship Model: A Case Study of Contemporary Iran". Strategic Studies Quarterly, 10 (1), 9-31. (In Persian)

Tavassoli Roknabadi, M. and M. Nouri (2016). "Sociology of the Impossibility of Forming Citizenship Rights in Contemporary Iranian Political Discourses". Political Studies, 8 (31), 1-24. (In Persian)

Tavassoli, Gh. A. and M. Nejati Hosseini (2004). "The Social Reality of Citizenship in Iran". Sociology of Iran, 5 (2), 32-62. (In Persian)

The Constitution of the Islamic Republic of Iran (1996). 4th edition, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)